

KASTEEL & BUITENPLAATS

APRIL 2016 | JAARGANG 18 | NR. 53

IN DEZE UITGAVE

ETEN EN DRINKEN OP KASTELEN EN BUITENPLAATSEN | DE FAMILIE BENTINCK EN HAAR BUITENPLAATSSEN | LIEUX DE POUVOIR

Proef het verleden, daar draait het dit jaar om tijdens de Dag van het Kasteel op 16 mei. De negende editie van dit evenement kent een recordaantal van meer dan 100 deelnemende kastelen en buitenplaatsen die op tweede pinksterdag

hun poorten openen en het publiek een kijkje in de keuken gunnen. U wordt meegenomen op een culinaire tijdreis; proef lekkernijen uit vervlogen tijden of streekproducten, die soms zelfs afkomstig zijn uit de eigen moestuin of boomgaard, geniet van prachtig gedekte tafels, en kom van alles te weten over de etiketteregels die hier vaak strikt gehandhaafd werden.

De Vrolicke Cockinnen geven een voorproefje op de culinaire geneugten die deze Dag van het Kasteel met zich mee zal brengen. Met twee smakelijke gerechten laten de Vrolicke Cockinnen de rijkdom van de laatmiddeleeuwse keuken zien en sporen u aan zelf aan de slag te gaan met deze keuken. Hoe weten we wat er in deze tijd gegeten werd op kastelen en buitenplaatsen? In haar artikel gaat Claudia Vanderpoel hierop in. Na de maaltijd werden restanten en het afval vaak in riolen en afvalputten gedeponeerd. Door middel van (archeo)botanisch onderzoek komen we erachter welke ingrediënten men gebruikte. Onder andere dankzij deze opgravingen zijn de maaltijden van toen voor een groot deel te reconstrueren.

Kastelen in de late middeleeuwen waren naast woonhuis ook bedrijf; bij het kasteel hoorden landerijen, een moestuin en vaak een boomgaard. Een belangrijk onderdeel van de voedselvoorziening was de oogst van het eigen land – niet alleen de geteelde groenten en het fruit, maar ook de opbrengst van de jacht en het vee dat men hield. Er was dus een grote mate van zelfvoorzienendheid, een trend die nu weer helemaal in trek is.

De deelnemende kastelen en buitenplaatsen laten u op nog veel meer manieren proeven van het verleden. Er worden rondleidingen gegeven, riddertoernooien gehouden, muziek gemaakt, er vinden speurtochten plaats, en meer. U vindt alle deelnemers en hun activiteiten op

www.kastelen.nl

In **Overijssel** en het oostelijk deel van **Noord-Brabant** vindt dit jaar een bijzonder samenwerkingsverband plaats. In Overijssel profileren eigenaren en beheerders van 11 landgoederen hun buitenplaats als levende landgoederen waarop gewoond wordt en gewerkt. In Noord-Brabant geven zes kastelen gezamenlijk invulling aan het thema, onder andere door historische hapjes aan te bieden uit verschillende tijdperken en verhalen te vertellen. Fietsroutes verbinden deze zes deelnemers onderling.

Samen met alle deelnemende kastelen en buitenplaatsen organiseert de NKS deze dag om u kennis te laten maken met dit luisterrijke en zeer waardevolle cultuurhistorische erfgoed. Zij zijn uw bezoek zeker waard!

@DagvhKasteel – www.facebook.com/dagvanhetkasteel

D o n a t u s

Dé kerken- en monumentenverzekeraar van Nederland

COLOFON

Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats en verschijnt 4 keer per jaar.

REDACTIEADRES

Kasteel & Buitenplaats
Postbus 123 | 3960 BC
Wijk bij Duurstede | 0343-578995
Email: f.vogelzang@kastelen.nl
banknummer NKS NL24ABNA0470759267
ISSN: 2405-7231

Los nummer € 3,50 exclusief verzendkosten

REDACTIE

dr. Fred Vogelzang, ir. Rob Gruben en drs. Lucie Wessels

AAN DIT NUMMER WERKTEN VERDER MEE

prof. dr. Yme Kuiper, drs. Carla Oldenburger, dr. Hanneke Ronnes, Claudia Vandepoel, De Vrolicke Cockinnen

Volg ons ook op facebook: <http://www.facebook.com/nkskasteelenbuitenplaats>
Voor bedreigde kastelen: <http://www.facebook.com/WerkgroepBedreigdeKastelen>
De uiterste inleverdatum voor kopij voor het volgend nummer is 1 april 2015

OMSLAG

De buitenpartij. Schilderij door Dirk Hals, 1627, Collectie Rijksmuseum

ONTWERP

ten Have creatieve communicatie, Zoelen

OPMAAK

NKS by GH

DRUK

GVO grafisch bedrijf B.V. Ponsen & Looijen te Ede. Oplage: 2000

DONATEUR WORDEN?

Meld u aan via www.kastelen.nl

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn. Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting. U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

INHOUDSOPGAVE

AANKONDIGING DAG VAN HET KASTEEL 2016	2
ETEN EN DRINKEN OP KASTELEN EN BUITENPLAATSEN	3
HET VERLEDEN GAAT WEER LEVEN ALS JE HET KUNT RUIKEN EN PROEVEN	8
DE FAMILIE BENTINCK EN HAAR BUITENPLAATSEN	10
COLUMN: HEIJEN EN DE KUNSTENAAR	15
LIEUX DE POUVOIR	18
COLUMN: MIDDELEEUEWSE TUINPLANTEN	25
NIEUWE VRAGEN OVER OUDE HUIZEN	27
COLUMN: VIA DENEMARKEN EUROPA IN	30
BOEKEN	32

ETEN EN DRINKEN OP KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

> **Claudia Vandepoel**
De Historische Keuken

Wie een kasteel of buitenplaats bezoekt, wordt door een aantrekkelijk gepresenteerde serviescollectie in de Grote Zaal of een bezoek aan de keuken misschien verleid om te dromen over uitgebreide diners op een kasteel. Maar hoe ging dat er vroeger nu eigenlijk aan toe?

VERSCHIL MOET ER ZIJN

Toen ik werd gevraagd door de NKS om een artikel te schrijven over voedsel op kastelen en buitenplaatsen wreef ik in mijn handen, leuk een artikel over voedselhistorie en botanisch onderzoek! Voor mijn bedrijfje (De Historische Keuken) doe ik namelijk veel onderzoek naar wie-waar-wát heeft gegeten. Vaak maak ik daarvoor gebruik van archeologisch onderzoek. Daarbij wordt meestal ook botanisch onderzoek gedaan en dat geeft informatie over wat er in het verleden op die plek gegeten is. Ik wilde laten zien, hoe je aan de hand van dat onderzoek kan uitvinden wat ergens gegeten is en misschien ook wel wat er zo anders was aan de maaltijden op het kasteel. Tijdens het vooronderzoek stuitte ik echter op een probleem. Bij de kastelen en buitenplaatsen die nu nog bestaan is maar zelden archeologisch onderzoek gedaan en voor zover mij bekend al helemaal geen geschikt botanisch onderzoek. Dat was een tegenvaller. Ik heb me daarom geconcentreerd op verdwenen kastelen, waar wel bruikbaar botanisch – én zoölogisch – onderzoek voorhanden was. Bij het bezoek aan een kasteel of een buitenplaats kan je in de grote zaal dromen over uitgebreide maaltijden of over alle

> VOORNAAM GEZELSHAP, DINEREND IN DE BUITENLUCHT. SCHILDERIJ DOOR ESAIAS VAN DE VELDE, 1615. COLLECTIE RIJKSMUSEUM.

bedrijvigheid in de keuken en over de voorraden in de kelder en de bijkeuken. Ook zelf houd ik me daar veel mee bezig bij zo'n bezoek (en als u voor mij een locatie weet, die ik zeker moet zien, houd ik me aanbevelen!).

Een vraag die direct opkomt is: wat aten de mensen op een kasteel of een buitenplaats? At iedereen hetzelfde? Dat laatste is een kort en krachtig: nee! Er waren verschillen. De familie had vaak een ander menu dan het personeel in de huishouding en de keuken. De familie at iets uitgebreider. Als er dinergasten waren, was het verschil nog groter. Het personeel werd uitgebreid geïnstrueerd bij zulke gelegenheid over het dekken van de tafel, het plaatsen van het voedsel en de juiste plaats voor iedere gast. Hoffelijkheid en ceremonie waren van belang.¹

¹ J. Pijzel-Domisse e.a., *Nederland Dineert. Vier eeuwen tafelcultuur* (Zwolle 2015).

Het kwam zelden voor dat het personeel hetzelfde at als de gasten, want indien er restjes waren, werden die aan de armen gegeven. Meestal waren voor maaltijden 'boven' en 'beneden' weliswaar dezelfde ingrediënten voorhanden, maar de variatie maakte het grote verschil. Om een voorbeeld te noemen: de tafel voor hoge gasten toonde in de middeleeuwen vier verschillende bereidingen van bijvoorbeeld varkensvlees; gebraden, gerookt, gelakt en met allerlei ingrediënten in een stoofpot, alle met een eigen, typisch middeleeuwse saus. De maaltijden voor het personeel werden altijd beneden in de keuken opgediend. Het personeel at meestal vóór de familie ging eten. De kamermeisjes, knechten en het keukenpersoneel kregen een veel eenvoudiger maaltijd voorgezet, vooral gericht op voedzaamheid. Over het algemeen had men het niet slecht, er was vrijwel altijd voldoende voedsel beschikbaar – en dat kon niet iedereen zeggen. Verschil zat ook in het servies waarvan men at. Boven bij de heer was er (mooi) daags servies voor gewone dagen en het speciale servies voor belangrijke gasten. Beneden in de keuken was er een veel grover soort servies dat werd gebruikt op alle dagen – ook op zondagen.

VOEDSELPRODUCTIE

De kasteelheer of eigenaar van de buitenplaats had volgens de etiquette de plicht om een goed gastheer te zijn. Op een kasteel of buitenplaats kwam regelmatig hoog bezoek langs; soms bleef dat ook voor kortere of langere tijd logeren. Bovendien wilde de kasteelheer aan zijn vorst laten zien dat hij het leengoed waard was.

Eén keer per jaar kwamen de omwonenden (burgers, vrije en horige boeren en lijfeigenen) op bezoek. Er waren feestelijke diners in de grote zaal, die alleen al vanwege de locatie bijzonder waren. Waar kwam al dat voedsel vandaan?

Buitenplaatsen waren vaak het zomerverblijf van rijke stedelingen. Zij wilden vooral laten zien dat ze naar de mode van die tijd (vooral in de zeventiende en achttiende eeuw) in staat waren zelfvoorzienend te zijn. Ze hadden overigens geld genoeg om etenswaren bij te kopen als dat nodig was.

De bewoners van kastelen en buitenplaatsen hadden verschillende voedselbronnen ter beschikking. Meestal was er een eigen moestuin en ook hoorden er vaak boerderijen bij het landgoed, waarvan een deel van de oogst ten goede kwam aan de heer.

Daarnaast werd in vlees voorzien door de jacht. Zo waren er jachtgebieden, konijnenwarandes, vinkenbanen en visvijvers. Een mooi voorbeeld is de palingvangst in de sloten rondom kasteel Duivenvoorde. De jacht was lange tijd een adellijk privilege. Er was alleen jachtwild op het kasteel. Hoewel de jacht op wild zich in het winterseizoen concentreerde, waren er ook heren die het hele jaar door jaagden, zoals Georg Wilhelm (1624-1705) van het residentieslot in Celle (Du.), die in het voorjaar op gevogelte jaagde, in juni op hazen, in de zomermaanden op veldhoen en van september tot november op groot wild. Soms brachten gasten een mooi stuk wild of een verse vis mee en bij tekort kon op de lokale markt worden ingeslagen.

KASTEELTUINEN

De tuinen bij kastelen waren vaak ingericht als luthoven, maar er was ook ruimte in de tuinen voor aromatische en lieflijke kruiden. Deze kruiden hadden waarschijnlijk meer het doel om het wandelen door de tuinen te veraangename, dan om als toevoeging voor de maaltijd te dienen.

Vaak waren op de voorburch langwerpige moestuinen en kruidenbedden geplant. Deze waren bedoeld voor gebruik in de keuken van het kasteel. In de beschutte moestuin teelde men gewassen die wat meer warmte nodig hadden, zoals meloen, komkommers en druiven. Daarvoor werd een tuinmuur gebruikt die de warmte vasthield.

Gelukkig zijn er nog tuinen bij kastelen en buitenplaatsen waar met veel aandacht en liefde door tuinbazen voor eetbare oogst gezorgd wordt. Een goed voorbeeld is Vreedenhorst in Vreeland (Utr). Daar worden onder andere de volgende oude appellassen gekweekt: Stichtse Bellefleure, Rode Keuleman, Winter Bandana en Ingrid Marie.

De boerderij die bij het kasteel hoorde had vaak ook een moestuin. Het voedsel hiervan was alleen voor het kasteel bedoeld.

> AFBEELDING LINKS OP PAGINA 4: DE KEUKEN. SCHILDERIJ DOOR WILLEM JOSEPH LAQUY, CA. 1760-1771, COLLECTIE RIJKSMUSEUM. AFBEELDING RECHTS OP PAGINA 5: DE WELVOORZIENE KEUKEN. SCHILDERIJ VAN JOACHIM BUEKELAER, 1566. COLLECTIE RIJKSMUSEUM.

Als de familie van de kasteelheer een langere periode niet naar het kasteel kwam, werd er vanzelfsprekend wél geogost; dan werd het voedsel opgeslagen voor minder goede tijden.

DE KEUKEN

In kastelen is niet altijd duidelijk waar de keuken zich bevond. Er waren verschillende soorten en formaten keukens, geheel afhankelijk van de beschikbare ruimte en de behoefte van de bewoners. Het kwam ook voor dat keukens buiten, op de binnenplaatsen werden opgesteld. De keuken had in elk geval vuur nodig voor de voedselbereiding; men vond er voedsel en warmte, maar het bracht ook risico's met zich mee. Vanwege brandgevaar werden keukens en broodovens op een speciale plaats gesitueerd. Ook de keuken heeft een geschiedenis. Aanvankelijk was het een ruime lege ruimte met watervoorziening en vooral een schouw, maar later kreeg de kok de beschikking over verschillende ruimten in het kasteel met verschillende functies, zoals opslag van voedsel, een speciaal deel waar het slagersblok stond, een speciale kamer voor het bewaren en bewerken van vis.² Ook het beheersen van het vuur evolueerde: was er eerst een haardvuur met een eenvoudige haak (haal) om de ketels boven het vuur te hangen, later werd het metaal rondom het vuur uitgebreid en kwamen er (draaiende) spitten met vetvangers eronder. Ook werd de haardplaats meer en meer een fornuis, eerst van

baksteen rondom de vuurplaats, dan een betegeld fornuis met oven erin.³ Pas veel later, in de negentiende eeuw, kwamen er grote fornuizen waarop heel veel gerechten tegelijk gekookt en warm gehouden konden worden.

EEN BIJZONDERE DAG EN EEN BIJZONDERE MAALTIJD

Wat gebeurde er met al het voedsel dat verzameld was? Om u nu een idee te geven van wat er allemaal komt kijken bij 'good housekeeping' evenals het organiseren van een groot feest met feestmaaltijd voor een flinke groep gasten, heb ik voor u uit de losse pols een feest opgetuigd. Deze informatie komt niet uit één bestaande bron, maar is het resultaat van veel onderzoek doen, lezen en onthouden. Zo zou het gegaan kunnen zijn. Het is feest! De oudste dochter van de heer gaat trouwen en het huwelijksdiner vindt plaats in de Grote Zaal van het kasteel. We leven in het voorjaar van 1550 en er komen ongeveer 200 gasten. Zo'n belangrijke gebeurtenis wordt uiteraard niet aan het toeval overgelaten. Al vier maanden tevoren was het huwelijk aangekondigd en waren de voorbereidingen gestart. Zo is er is veel hout nodig om de Grote Zaal en alle kasteelkamers (met een haard) te verwarmen. Er is uitgebreid voedsel besteld, de pasteibakkers zijn al bezig en er is extra personeel voor die week aangenomen

² Palais Jacques Coeur (trésorier de Charles VII), Bourges France.

³ *De verstandighe kock, of sorghvuldige huyschoudster* (Amsterdam 1669).

> BOTANISCHE RESTEN, AANGETROFFEN BIJ EEN OPGRAVING OP HET KASTEEL VAN EINDHOVEN. FOTO AUTEUR.

> STILLEVEN MET KALKOENPASTEI. SCHILDERIJ VAN PIETER CLAESZ, 1627. DIT SCHILDERIJ, NU IN DE COLLECTIE RIJKSMUSEUM, HING LANGE TIJD OP KASTEEL KEUKENHOF.

uit het dorp. De stoffering van het kasteel is speciaal voor de bruiloft onderhanden genomen, en bij alle bedden zijn nieuwe velours bedgordijnen gemaakt. De gordijnen in de belangrijkste vertrekken zijn vernieuwd en de nieuwe gobelins uit Vlaanderen zijn opgehangen. Daarnaast zijn grote voorraden kaarsen opgeslagen in de pantry. Gelukkig heeft een bevriende kasteelheer in de Betuwe nog voorraden ingemaakt fruit, deze kunnen voor het dessert worden versuikerd.

In de weken voor de bruiloft jaagt de heer op het eigen gebied. Samen met de rentmeester en de jachthonden heeft hij grote partijen patrijzen en fazanten mee teruggebracht, alsmede een paar reeën, waarvan er één helaas zwanger was (het was regel om geen zwangere prooi te jagen – niet zozeer uit fijngevoeligheid, maar omdat er dan in het voorjaar geen jonge dieren zouden zijn).

Nu is het de week van de bruiloft, in de keukens heerst al topdrukke. Alle extra ruimtes die kasteel en boerderij nabij de keukens hebben, zijn volgestouwd. Van bevriende kasteelheren is extra huisraad geleend; schragen, deuren, banken, serviesgoed voor het diner, opdienerschotels en een hele batterij voorsnijmessen. In de keukens zijn de werktafels verdubbeld. Beide vuren in de haard zijn aangestoken en krijgen geen kans meer om uit te gaan. Voor de verschillende pasteien zijn meer dan dertig duiven gebraden en uitgebeend. Het duivenvlees is gemengd met een krachtige saus van eigeel met boter en gember. Het handgemaakte deeg voor de pasteien zit al in de vorm, alleen de twintig deksels moeten nog gemaakt en afgepenseeld worden. De broodovens worden warmgestookt voor alle pasteien.

Dan is het zover. Na een eenvoudig ontbijt van brood met kaas en een kroes bier worden alle tafels in de grote zaal gedekt. De lange tafelkleden (servetten) worden neergelegd en de tafelindeling wordt gemaakt. Tijdens het diner worden pauzes ingelast, waarin potsenmakers of muzikanten de aanwezigen vrolijk komen afleiden. Het diner wordt in verschillende gangen opgediend, van zes tot elf gangen. Er zit een volgorde in de wijze van opdienen, en als alles tegelijk op tafel komt (service à la Française) krijgt men de kans om van alle gerechten iets te nemen. De pronkgerechten, zoals een opgemaakte zwaan of een zuiglam, worden eerst getoond, alvorens te worden aangesneden en aangeboden. De bedienden lopen rond met verschillende gerechten en geven de gasten de kans om te nemen naar behoefte. Een indeling zoals

men nu gewend is (hartig voorgerecht, zwaar hoofdgerecht en zoet nagerecht) is er niet. De zoetigheden worden per gang gelijk mee opgediend. Als de bedienden de ronde hebben gedaan worden de gerechten op tafel gezet. Na enige tijd wordt de eerste gang afgehaald en de tweede gang opgediend. De hele avond door kan men genieten van het voedsel en de drank die rijkelijk vloeit. Als de maaltijd is afgelopen, de gasten zijn vertrokken en de tafels worden leeggeruimd, wordt het overgebleven voedsel cadeau gedaan aan de godshuizen.⁴

BOTANISCH ONDERZOEK

Hoe weten we nu precies wat er is gegeten? Daarvoor zijn er verschillende bronnen. Naast de schriftelijke bronnen zijn er de fysieke vondsten van restanten en afval van de maaltijden uit het verleden, vaak gevonden tijdens archeologisch onderzoek. Een belangrijke onderzoeksmethode is het botanisch onderzoek. Tijdens opgravingen is het mogelijk is om grondmonsters te selecteren. Deze monsters zijn niet te nemen in/onder een kasteel of buitenplaats dat nog op zijn plek staat. De monsters worden genomen op de plaatsen waar afval is gestort of op plekken waar interessante vondsten te verwachten zijn; bij de keukens, de riolen en afvalputten. Bij botanisch onderzoek worden de grondmonsters van de opgraving via zeven met water schoon-gepoeld. Wat overblijft wordt na het droogproces minutieus gesorteerd. Bij dit sorteren komt men aanwijzingen voor allerlei ingrediënten tegen: zaden, pitten, noten, botmateriaal, eierschaal en schelp. De resten van de flora en fauna geven het bewijs dat deze ingrediënten aanwezig zijn geweest en dus waarschijnlijk zijn genuttigd. Hiermee wordt het beeld en de datering compleet gemaakt. Andere bronnen zijn handgeschreven kookboekjes van de familie, oude menu's, rekeningen, kasboeken en ooggetuigenverslagen.

EEN RECEPT UIT EINDHOVEN

Een goed voorbeeld van zo'n onderzoek is het opgegraven kasteel van Eindhoven. Dit kasteel heeft tussen 1420 en 1676 in Eindhoven gestaan. In 1990 heeft stadsarcheoloog Nico Arts met zijn archeologische dienst het kasteel opgegraven.⁵ Daardoor weten we precies wat er groeide en gegeten werd.

Naast de gewone moestuingroenten zoals kolen, rapen, wortelen, uien, prei, bloemkool, pastinaak, artisjok waren er ook bijzondere groenten: komkommer en fleskalebas. Er werd veel fruit geteeld in de boomgaarden en in een goed seizoen kon men sterappels,

4 J. Pijzel-Dommisse e.a., *Nederland Dineert. Vier eeuwen tafelcultuur* (Zwolle 2015).

5 N. Arts e.a., *Het Kasteel van Eindhoven* (Eindhoven 1992).

aardbeien, mispels, moerbeien, kwetsen, perziken, bramen, frambozen en vijgen oogsten. De boerderijen beheerden ook een veestapel met koeien voor de melkproductie, voor (verse) kaas, boter en room. Daarnaast konden er kippen, ganzen, kalkoenen en varkens zijn.

Voor de variatie werd er, zodra het jachtseizoen geopend was, gejaagd op konijnen, hazen, reeën, fazanten en wilde zwijnen. Deze dieren gaven door hun pittige wildsmaak een bijzonder prettige aanvulling op een karig wintermenu. Zwanen (knobbelzwanen) werden in de regel niet gegeten (men moest het 'zwanenrecht' hebben om ze te mogen weiden en vangen). Maar bij bijzondere feestmalen kwamen er wel zwanen en pauwen op tafel. Dat was een echt pronkgerecht, met het doel de aanwezigen te imponeren. De kok met enkele koksmaten die het grote gevogelte klaar maakten voor de feestelijkheden waren hier ruim vier dagen mee bezig. Het dier moest uithangen (besterven), worden schoongemaakt – alle ingewanden moesten eruit – en de lange nek (en staart) moest overeind kunnen staan. Het vlees van het dier werd gestoofd en gekruid; vaak werd het in een pastei verwerkt en als zodanig met een lepel uitgedeeld aan alle gasten.

Pasteien waren geliefde gerechten. Het maken van een pastei is veel werk (uit ervaring weet ik: circa drie dagen). Grote pasteien voor grote gezelschappen kunnen dus alleen worden gemaakt met voldoende personeel. Het leuke van pasteien is, dat ze mooi versierd kunnen worden en op een speciale manier opgesneden. Waarschijnlijk werd dat begeleid met het klinken

van het glas en het voordragen van een toepasselijk gedicht. De vorm van de pastei bleef intact, met flinke lepels werd de inhoud eruit geschept en opgegeten.

Om u voor te stellen wat er allemaal moet gebeuren voor het maken van een pastei hierbij het volgende 'recept' uit 1669:

'Om een soet kieckenpasty te maken

Neemt 't kiecken, een weynigh gesoden zijnde, legt het in de pastey. Kruyt het met caneel, nagelen een weynigh noten en gember, daerby leggende pruymen van Demast, geconfijte peeren en karsen, sucade, pingelen en boter. Laet'et een uur backen. De saus moet zijn van wijn en suycker, ofte anders soete room, met dooren van eyeren gewelt, en suyker. Dan wortse oock wel genaemt: een soete roompastey'⁶

Alle ingrediënten voor de vulling van de pastei moeten van tevoren worden voorbereid, en de saus moet ook al vooraf gemaakt zijn. Het deeg wordt met de hand gemaakt, moet even gekoeld rusten en gaat dan uitgerold in de vorm. Het vullen van de vorm is als het schilderen van een schilderij: een hoofdnoot hier, een heerlijk detail daar. Van al het deeg werd eigenlijk vooral de deksel gegeten, deze was vaak prachtig versierd.

Persoonlijk vind ik het altijd een geweldig moment als de pastei klaar en afgebakken is en dan door mijn opdrachtgevers wordt gefotografeerd, geopend en geproefd. ■

6 <http://www.kookhistorie.nl/>, Om soet kieckenpasty te maken.

> KEUKENINTERIEUR. SCHILDERIJ
TOEGESCHREVEN AAN
PIETER CORNELIS VAN RIJCK,
1610-1620. COLLECTIE
RIJKSMUSEUM.

HET VERLEDEN GAAT WEER LEVEN ALS JE HET KUNT RUIKEN EN PROEVEN

> DE VROLICKE COCKINNEN BIJ HET
KOOKVUUR. FOTO MIKE ROELOFS.

> AAN HET WERK OP KASTEEL HEEZE. FOTO TROT

Om het verleden proefbaar te maken, zijn 'De Vrolicke Cockinnen' te vinden op middeleeuwse markten, geven ze kookworkshops en verzorgen ze banketten of hapjes voor allerlei feestelijke gelegenheden. De focus ligt daarbij op het laatste kwart van de vijftiende eeuw, met uitstapjes naar de zestiende en zeventiende eeuw.

De laatmiddeleeuwse keuken was er een van uitersten. De arme plattelandsbevolking at vooral brood, pap en soep met knolgroenten. Vlees was een zeldzame toevoeging.¹ De welgestelden, zowel burgerij als adel, beschikten over een bijzonder uitgebreid spectrum aan ingrediënten, zoals vers vlees, vis, groenten en groene kruiden uit het eigen achterland. Maar er waren ook tal van ingrediënten die via het Middellandse Zeegebied en het Nabije Oosten hun weg vonden naar onze contreien. Vooral amandelen, gedroogde zuidvruchten en exotische specerijen waren geliefd als smaakmakers. De mogelijkheid om gasten exotisch gearomatiseerd voedsel voor te zetten was bovendien bevorderlijk voor de sociale status van de gastheer.

Wat er op de laatmiddeleeuwse tafel verscheen, was niet alleen een kwestie van geld of beschikbaarheid. Ook religieuze regels

en ideeën over gezondheid speelden een grote rol. De ideeën daarover weken sterk af van de onze: geen 'raw foods, gojibessen en havermout door je geitenyoghurt'. De mensen van toen geloofden in de balans van de lichaamssappen. De late middeleeuwer volgde onvoorwaardelijk de theorieën van Galenus, ontwikkeld in de Oudheid. Die draaide om de diverse combinaties van de vier temperamenten cholerisch, sanguinisch, flegmatisch en melancholisch, waarmee vuur, lucht, water en aarde verbonden waren. Dat hing weer samen met kenmerken als warm/koud/droog/vochtig, die elk mens zijn specifieke karakter gaven, zoals zwartgallig of melancholisch. Met het juiste voedsel, en de juiste bereiding ervan, bleef het lichaam in goede gezondheid. Vis? Te koud en te nat, dus vooral veel roosteren en warme specerijen toevoegen. Varkensvlees? Gematigd warm en gematigd vochtig dus precies goed!

Afkomst was eveneens een factor van belang om de lichaamssappen in balans te houden. De spijsvertering van de gegoede burger

¹ Er zijn bronnen bekend waarin melding wordt gemaakt van specifieke recepten voor de armere bevolkingslagen.

en de aristocraat was fijngevoeliger dan die van een boer. Voor de rijken die een zittend leven leidden, waren patrijs, hert en konijn veel geschikter als voedsel dan bijvoorbeeld geit, bonen en gerst.

Wij gaan ervan uit dat u als lezer rijk genoeg bent om zich specerijen te kunnen veroorloven, dat u graag indruk maakt op uw gasten en dat uw spijsvertering fijngevoelig is. Met de twee volgende recepten hopen De Vrolicke Cockinnen uw smaakpapillen en uw spijsvertering een plezier te doen. Wat hier volgt is een bewerking van de originele middeleeuwse recepten. ■

www.devrolickecockinnen.nl

MIDDELEEUWSE RECEPTEN

GEKLOVEN NONNEN (GEVULDE EIEREN), 4 PERSONEN²

4 hardgekookte eieren
1/2 theelepel kaneel
1/2 theelepel gemberpoeder
4 blaadjes verse salie of 1 theelepel gedroogde
1 1/2 theelepel fijngehakte peterselie
1/2 geraspte zure appel
peper, zout naar smaak
1 eetlepel appelpiderazijn
1/4 theelepel saffraandraadjes
1 rauw eiwit
boter of olie
1/2 theelepel kaneelpoeder en suiker (onderlinge verhouding 1:1)

Snijd de eieren in de lengte doormidden en neem de dooiers uit de eierhelften. Kneus de saffraan in een vijzel, verwarm de azijn en giet deze over de saffraan. Laat een paar minuten staan om de kleur en de geur van de saffraan goed los te laten komen. Prak de dooiers fijn met de azijn, saffraan, appel, kruiden en specerijen. Vul de eierhelften met het mengsel. Klop het eiwit los en wentel de eitjes door het eiwit. Verhit wat olie in een koekenpan en bak de eitjes ongeveer een minuut per kant. Garneer met een kaneel/suikermengsel.

> DE MIDDELEEUWSE GERECHTEN ZOALS HIERONDER BESCHREVEN IN DE RECEPTEN: GEKLOVEN NONNEN EN KONIJNBOUT.

² Ria Jansen Sieben & Marleen van der Molen-Willebrands, *Een notabel boecxken van cokeryen* (z.p. 2009).

http://www.dbnl.org/tekst/_not001nota01_01/_not001nota01_01.pdf

³ Recept uit een handschrift dat berust in de Universiteitsbibliotheek te Gent, onder nummer 476. Het handschrift dateert waarschijnlijk uit de laatste kwart van de vijftiende of de eerste kwart van de zestiende eeuw. Gepubliceerd in Ria Jansen-Sieben en Johanna Maria van Winter, *De keuken van de late Middeleeuwen, Een kookboek uit de Lage Landen*, (z.p. 2008), http://www.dbnl.org/tekst/jans016keuk01_01/jans016keuk01_01.pdf

KONIJNBOUTEN IN RAGOUT, 4 PERSONEN³

4 konijnbouten
100 gr witte amandelen of amandelpoeder
30 gr geroosterd witbrood zonder korst (circa 3 boterhammen)
500 ml witte wijn
1 theelepel gemberpoeder
1/2 theelepel gemalen foelie
1/2 theelepel kruidnagelpoeder

Gaar de konijnbouten circa 30 min in gezouten water of bouillon dat net niet kookt. Maal ondertussen de amandelen en het brood fijn met een vijzel of foodprocessor. Wrijf door een zeef, zodat een fijn kruim ontstaat. Meng de wijn en de specerijen met het kruim. Breng dit mengsel aan de kook, af en toe roerend, totdat de saus zichtbaar indikt. Breng op smaak met zout en peper. Houd de saus warm tot het konijn gaar en mals is. Overgiet het konijn met de ragout in een voorverwarmde schaal.

Serveer de eitjes en het konijn met vers brood, boter en een groene salade. Om echt indruk te maken op eventuele middeleeuwse gasten kunt u deze gerechten opdienen met minimaal vier andere warme gerechten.

DE FAMILIE BENTINCK EN HAAR BUITENPLAATSEN

> **Ben Olde Meierink**

Wetenschappelijk medewerker NKS kenniscentrum voor kasteel en buitenplaats

De stichting van buitenplaatsen in de zeventiende eeuw wordt in het algemeen in verband gebracht met rijke stedelingen die de stad in de zomer ontvluchtten en het platteland opzochten zochten voor de rust. Maar ook de adel bezat buitenplaatsen, hoewel ze met andere namen werden aangeduid: borgen, states, havezaten en ridderhofsteden.

Edelen transformeerden enerzijds hun kastelen op het platteland tot aangename en representatieve verblijven en anderzijds sloopten ze hun kastelen en bouwden ter plaatse moderne landhuizen, die in verschijningsvorm niet te onderscheiden waren van de buitens van de rijke stedelingen.¹ Minder bekend is dat edelen in de zeventiende eeuw ook nieuwe buitenplaatsen stichtten, die soms zelfs als havezaten werden erkend. Aan de hand van leden van het geslacht Bentinck zullen we proberen de achtergronden hiervan te schetsen.

OVERIJSSELSE HAVEZATEN

Het hoogste gezag in Overijssel werd uitgeoefend door de Staten van Overijssel, bestaande uit de Ridderschap en de vertegenwoordigers van de drie IJsselsteden. Het dagelijks bestuur werd uitgeoefend door de Gedeputeerde Staten. De belangrijkste bestuurlijke en politieke functie in Overijssel was die van drost van Salland, aangezien die zowel de voorzitter van de Staten, van de

> GEZICHT OP DE VOOR- EN RECHTERZIJGEVEL VAN HUIS SCHOONHEETEN NA DE VERBOUWING IN 1892. COLLECTIE NKS KENNISCENTRUM, ANSICHTEN.

Gedeputeerde Staten als de ridderschap van het kwartier Salland was. De functie was zeer begeerd en in praktijk eigenlijk voorbehouden aan leden van de meest toonaangevende adellijke families. De leden van de Ridderschap verschenen op persoonlijke titel in de vergaderingen van de Staten.² Deze lieden hadden het voordeel om vanwege hun edelmanshuis op het platteland niet mee te hoeven betalen aan de belastingen. Het zijn deze edelmanshuizen op het platteland – destijds ‘saelstede’ genoemd – die in de loop van de zestiende eeuw werden aangeduid met de term ‘havezate’, een term die ook in de aangrenzende gewesten Gelderland en Drenthe gebruikelijk was. Ten tijde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd getracht de toegang van de riddermatigen tot de Staten van Overijssel te regelen, hetgeen pas in 1622 zijn beslag kreeg in een reglement. Zo bepaalden de Staten ondermeer dat alleen die goederen als havezate erkend zouden worden, die ‘tenminsten binnen den tyt van tsestigh jaren daervoor bekend, ofte d’besitters daarvan ten landtdage geadmitteert ende verschreven syn geweest’ en boven-

¹ Y. Kuiper en B. Olde Meierink (red.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw: De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Hilversum 2015); B. Olde Meierink, ‘Adellijk bouwen “dies- und jenseits” van de Duits-Nederlandse grens in de zeventiende en achttiende eeuw’, in: M. Driel, M. Pohl en B. Walter, *Adel verbindet, Elitenbildung und Standeskultur in Nordwestdeutschland und den Niederlanden vom 15. bis 20. Jahrhundert* (Paderborn 2010).

² A.J. Gevers en A. J. Mensema, *De havezaten van Twente en hun bewoners* (Zwolle 1995).

> HET VOORPLEIN VAN HET IN 1648 GEBOUWDE HUIS TE DIEPENHEIM IN 1877. KLEURENLITHO P. SCHIPPERUS NAAR TEKENING C. CRAANDIJK.

dien dat de huizen ‘adelycken getimmerd’ moesten zijn. Een duidelijke omschrijving van het begrip ‘adelycken getimmerd’ kwam er in Overijssel niet, in tegenstelling tot in de provincie Utrecht, waar men in al in de zestiende eeuw het overeenkomstige begrip ‘ridderhofstad’ had vastgelegd. In het algemeen mag worden aangenomen dat men er vanuit ging dat een herenhuis ‘adelycken getimmerd’ was wanneer het de kenmerken had van een versterkt edelmanshuis. Een havezate zal niet zoveel verschil hebben met de ridderhofstad in het Utrechtse: een omgrachting, een ophaalbrug en een representatief herenhuis. Waarschijnlijk hield men het begrip ‘adelycken getimmerd’ met opzet vaag. Zo konden de edelen in de zeventiende eeuw hun kastelen transformeren tot moderne buitenhuizen, die zich behalve door de omgrachting niet veel onderscheiden zullen hebben van de buitenhuizen van stedelingen.

In de zeventiende eeuw was het in Overijssel niet ongebruikelijk dat de machtige edelen trachtten om meer politieke invloed te verwerven en voor een of meer jongere zonen of schoonzonen een plaats in de ridderschap en vervolgens in de Staten van Overijssel probeerden te verwerven. Hiervoor had men wel een havezate nodig. Soms kon er een worden aangekocht, soms kon met een min of meer gerichte huwelijkspolitiek een havezate een worden verworven. Niet altijd was dat echter mogelijk en moesten er andere wegen worden bewandeld om het doel te bereiken.

HET GESLACHT BENTINCK

Hoofdrolspelers zijn Hendrik Bentinck en zijn zonen Wolf, Eusebius Borchard en Berent Bentinck. Het adellijke geslacht Bentinck had zijn bakermat niet in Overijssel maar in Gelderland. Hendrick Bentinck was de zoon van Eusebius Bentinck, die opgroeide op het kasteel Velde bij Zutphen. Hij was aan het begin van de jaren zestig van de zestiende eeuw was gehuwd met Sophia van Ittersum, lid van een belangrijk Overijssels adellijk geslacht. Hendriks vader erfde in 1577 Het Velde, maar overleed al in 1584. Zijn vrouw overleed dertig jaar later, in 1624. Oudste zoon Willem kreeg na de dood van zijn vader Het Velde, terwijl zijn broer Henrick Bentinck bij zijn huwelijk in 1591 met zijn nicht Elsabe van Ittersum van Gemert van zijn moeder haar voorvaderlijke kasteel Werkeren bij Zwolle en andere bezittingen in Overijssel

als gift kreeg. Het Velde zou na de vroege dood van Willem in 1597 vererven op zijn moeder, die deze havezate niet overdeed aan haar zoon Hendrik maar aan haar dochter Johanna, gehuwd met Gooswijn van der Lawick. De keuze van Sophia is waarschijnlijk bewust geweest. Niet kasteel Het Velde, maar de Overijsselse goederen van Sophia zouden de politieke machtsbasis van de Bentincks worden. Het duurde echter tot na de eeuwwisseling voordat Hendriks politieke carrière in Overijssel daadwerkelijk startte. In 1602 vroeg de inmiddels 40-jarige Hendrik Bentinck in Overijssel om toelating tot de Ridderschap en vervolgens de Staten van Overijssel. Hij werd kort daarna, net als zijn vader, grootvader en overgrootvader van moederskant voor hem, drost van IJsselmuiden. Het was bedoeld als opstapje want nog geen tien jaar later, in 1611, werd Hendriks politieke carrière bekroond met de aanstelling tot drost van Salland, een functie die hij tot zijn dood zou vervullen en die, zoals we zagen, de hoogste politieke functie in Overijssel was. Na de dood van Elsabe zou Hendrik in 1615 hertrouwen met Anna van Beninga.

Zijn oudste zoon Wolf, die 1622 naast Hendrik namens Werkeren werd toegelaten tot de Ridderschap, huwde in 1623 met een dochter uit het Oost-Friese hoofdelingengeslacht Beninga. Zij overleed vroeg en Wolf trad in 1632 opnieuw in het huwelijk, nu met Anna van Haarsolte van het nabij Hattem gelegen kasteel Yrst. Kort daarvoor was het kasteel Werkeren enigszins gemoderniseerd, met behoud van zijn laatmiddeleeuwse verschijningsvorm.³ Het bestond uit twee haakse vleugels, met op het punt waar deze samen kwamen, een toren. Eén vleugel dateert, zoals archeologische onderzoek aantoonde, uit de veertiende eeuw. Het echtpaar kreeg vier kinderen, die allen nog erg jong waren toen Wolf in 1638 overleed. De in 1635 geboren oudste zoon Hendrik zou pas in 1658 zijn vader opvolgen. De kinderen zullen onder voogdij van hun ooms Eusebius Borchard en Berent hebben gestaan. De laatste zal ook wel een rol hebben gespeeld bij de partnerkeuze van dochter Elsabe Christina, want die trouwde in 1656 met Berents buurman Rudolph van Hövell. Zij laten in hetzelfde jaar ten oosten van het stadje Diepenheim, naar ontwerp van Philips Vingboons, het huidige huis Nijenhuis bouwen.

3 Zie H. Clevis, 'De havezate Werkeren', in: H. Clevis e.a., *Havezate Werkeren; De Heren van Werkeren en hun kasteel* (Zwolle 2005), p. 83-102.

SCHOONHEETEN

Hendrik had met Werkeren de beschikking over boerderijen in het buurtschap Heeten bij Raalte. Het centrum werd gevormd door de erven Groot Wormgoor, die hij in 1596 uit de ouderlijke boedel had gekregen.

Hij had blijkbaar al vroeg de bedoeling in Heeten een landgoed te stichten. In 1611 en 1612 breidde hij door aankoop van boerderijen en losse percelen zijn bezit in het buurtschap Heeten uit en verwierf van het markebestuur van Heeten ook de tussengelegen percelen heidegrond.

Langzamerhand had zich in Heeten een landgoed gevormd dat de voor havezate vereiste waarde van f. 25.000,- vertegenwoordigde. In 1633 had Hendrik om die reden om erkenning van de Hof Wormgoor als havezate gevraagd. Dit werd toegestaan, mits er een passende adellijke behuizing zou worden gebouwd. De boerderij Groot Wormgoor kende weliswaar een uitgebouwde onderkelderde herenkamer op de hoek van het forse woongedeelte van de boerderij, maar voor een havezate was dat blijkbaar niet voldoende.⁴

Wat wilde een zeventigjarige met een tweede havezate?

We mogen aannemen dat die niet voor hem zelf was, maar voor een van zijn jongere zonen, in dit geval zijn tweede zoon Eusebius Borchard, inmiddels de veertig gepasseerd en een kinderloze weduwnaar, die vanwege zijn hoge militaire functies voornamelijk in garnizoenssteden en in zijn stadshuis in Zwolle verbleef. Blijkbaar werd na de dood van Henrick daadwerkelijk begonnen met de aanleg van een nieuwe buitenplaats in de directe omgeving van de middeleeuwse Hof te Wormger, deels op landbouwgronden en deels op speciaal van de marke Heeten verworven heidegronden. Er werd een langwerpige haaks lanenstelsel aangelegd met bospercelen. Nadat de laanbeplanting tot enige wasdom was gekomen, besloot Eusebius Borchard waarschijnlijk rond 1649-53 het tegenwoordige herenhuis te bouwen, dat de toepasselijke naam Schoon-Heeten kreeg. Het laatste jaartal is te

vinden op de zandstenen brug over de rechthoekige omgrachting rond het huis. Een jaar eerder liet Bentinck een watermolen bouwen, waarvan de stuw mede bedoeld zal zijn geweest het water in de gracht op peil te houden.⁵ Tussen het herenhuis en de bijgebouwen bestond bij Schoonheeten, net zoals bij het hierna te bespreken Huis te Diepenheim, een niet voor havezaten gebruikelijke fysieke scheiding. Wel werd de relatie tussen herenhuis en omgrachting geaccentueerd doordat het herenhuis aan de achterzijde direct uit de gracht oprees. Het door Eusebius gebouwde herenhuis bestond uit een hoge middenbeuk met twee lagere zijbeuken van slechts één bouwlaag. In de middenbeuk werden de vestibule en daarachter, boven de halfverzonken kelder, de zaal gesitueerd. Deze zaal lag dus hoger dan de andere vertrekken van het nieuwe huis. De interieurafwerking van de zaal met monumentale schouw waarboven het portret van Stadhouder Willem III met Hans Willem en de classicistische plafondschildering is enkel decennia jonger.⁶

Ook de Bentinckportretten van de nakomelingen van zonen en kleinzonen en hun echtgenotes zijn in de loop van de zeventiende en vroege achttiende eeuw tot stand gekomen.

Boven de ingang van Schoonheeten vinden we het gekwartierde wapen Bentinck-Ittersum, Westerholt en Ittersum. Het waren de wapens van de grootouders van de bouwheer Eusebius Borchard. Het wapen van zijn echtgenote, de Groningse Anna Coenders, ontbreekt echter. Hij was met haar in 1626 gehuwd, maar zij overleed reeds een jaar later. De kinderloze weduwnaar hertrouwde niet meer, maar had wel een dochter Sophia uit een verbintenis met zijn huishoudster Anna Jansen. Deze dochter Sophia leefde in de jaren 1650-53 samen met haar man, de Vlaming Jan Voet, op Schoonheeten.

In het testament van Eusebius Borchard uit 1653 probeerde Eusebius Borchard moeder en dochter zo goed

⁴ De ontwikkelingsgeschiedenis van het landgoed is nauwkeurig omschreven in W. Hoogland, *Schoonheeten & de Bentincks. Geschiedenis van een landgoed, havezate en bewoners* (Zwolle 2006).

⁵ H.H. Hagens, *Molens, Mulders, Meesters* (Hengelo 1979), p. 332-333.

⁶ Er zijn in de literatuur verschillende dateringen van de afwerking van de zaal in omloop variërend van 1655 tot 1680.

> HET VEERTIENDE-EEUWSE KASTEEL WERKEREN BIJ ZWOLLE, DAT IN 1630 DOOR DE FAMILIE BENTINCK WERD VERBOUWD. LUCHTFOTO OPGRAVING 2001. CLEVIS 2005, 84.

> LUCHTFOTO HUIS TE DIEPENHEIM CA. 1960. LUCHTFOTO KLM AEROCARTO.

als mogelijk verzorgd achter te laten en te beschermen tegen zijn familie. Toen Eusebius Borchard in 1666 in Zwolle overleed, liet hij Schoonheeten na aan zijn 23-jarige neef en naamgenoot, de tweede zoon van zijn jongere broer Berent, waarmee de continuïteit van het geslacht Bentinck op Schoonheeten was gewaarborgd.

HUIS TE DIEPENHEIM

In tegenstelling tot het nieuwe Schoonheeten is bij het Huis te Diepenheim sprake van een indirect kasteelverleden. Het werd namelijk gesticht op de plaats van het twaalfde-eeuwse kasteel Diepenheim, dat in 1331 door de bisschop van Utrecht werd aangekocht en aan zijn landsheerlijke kastelen in Overijssel toegevoegd. Weliswaar ging Overijssel in 1528 over aan Karel V, maar de heerlijkheid Diepenheim was op dat moment bezet door hertog Karel van Gelre. Pas in 1536 liet Karel V het kasteel, dat volgens de kroniekschrijver Nagge op dat moment was voorzien van diepe grachten, hoge wallen en zware rondelen, door zijn veldheer Schenck van Toutenburg veroveren. Uit de Overijsselse landsheerlijke rekeningen kan worden opgemaakt dat het kasteel, evenals andere landsheerlijke kastelen, na de toevoeging van Gelre aan de Bourgondisch-Habsburgse gewesten in 1543 als overbodig werd gesloopt.⁷ Om die reden bestond er in het begin van de zeventiende eeuw nog slechts 'de mote ofte berch dair dat huys upgestaan heeft met den singel, wallen...'⁸ Een mot[t]e is een kunstmatige heuvel waarop in de twaalfde en eerste helft van de dertiende eeuw een kasteel werd gebouwd, een motte-kasteel. In 1556 was bepaald dat de pandnemer Johan van Warmelo 'op de berch' een nieuw (adelijk) huis mocht bouwen, waarvan de bouwkosten bij een inlossing door de Staten van Overijssel zouden worden gecompenseerd. Het genoemde pandschap werd pas in 1635 door de Staten van Overijssel ingelost en waarschijnlijk niet puur toevallig: nog in hetzelfde jaar verkochten de Gedeputeerden van Overijssel aan Hendrik Bentinck – die misschien niet toevallig op dat moment de voorzitter was van de Gedeputeerde Staten van Overijssel – 'eene Adellijcke Havezathe te weten den Casteelbelt en andere percelen gehort hebbende onder den Huyze en Heerlijkheid Diepenheim'. Pas twee jaar later vond de feitelijk overdracht plaats. De inmiddels ruim zeventigjarige Hendrik Bentinck kocht Diepenheim niet voor zich zelf, maar voor zijn derde zoon Berent, die vanwege Diepenheim in 1635 tot de Staten van Overijssel werd toegelaten en die het in 1639 erfde. Berent Bentinck, die in Deventer woonde in de Proosdij, zal spoedig begonnen zijn met de aanleg van de buitenplaats, die 52 morgen groot was. Hij vestigde zich blijkbaar kort na 1639 in Diepenheim, en wel op het zestiende-eeuwse Peckedam, een edelmanshuis aan de oostzijde van het stadje. Getuige het

> HUIS TE DIEPENHEIM. PLATTEGRONDEN VAN BEGANE GROND (BOVEN) EN DE VERDIEPING (BENEDEN) MET AANDUIDING VAN DE VERTREKKEN OMSTREKS 1700. TEKENING: GEVERS EN MENSEMA 1995, P. 178.

jaartal 1648 boven de ingang, moet het casco van het nieuwe Huis te Diepenheim in het bekende 'Vredesjaar' zijn gebouwd, maar de voltooiing van de afwerking zou nog wel enkele jaren op zich hebben kunnen laten wachten. Het werd een voor die tijd modern blokvormig herenhuis in de stijl van het Hollands classicisme, bestaande uit een laag souterrain en daarboven een hoge bel-etage met een omgaand schilddak. Op het souterrain staat een middenrisaliet in zandsteenblokken, waarbij als bij een klassieke tempel vier kolossale Toscaanse pilasters het driezijdige fronton van het middenrisaliet dragen. Opmerkelijk is de toepassing van gescheiden onder- en bovenvensters, zogenoemde Italiaanse vensters, die de relatief hoge woonruimten op de bel-etage verlichten. Boven de toegang werd het alliantiewapen van Berent en zijn vrouw Anna van Bloemendaal aangebracht. Opmerkelijk is de situering: het gebouw is met de achtergevel gebouwd tegen de zuidhelling van de een lage vrij vlakke heuvel, die we kunnen identificeren als de in 1556 en 1635 genoemde motte of casteelbelt. De kelders in het achterste deel van het souterrain zijn als het ware in het heuvellichaam opgenomen. Hierdoor is het mogelijk om direct vanuit de vertrekken op de bel-etage van het huis de tuinen op de heuvel te bereiken. De huidige heuvel maakt de indruk in de zeventiende eeuw te zijn uitgevlakt en van rechte zijden te zijn voorzien. Het geheel is omgeven door een dubbele omgraving met daar tussen een wal met beplanting, die wel eens identiek zou kunnen zijn met de in 1556 genoemde singel, maar ook in de zeventiende eeuw aangepast zal zijn.⁹

⁷ Gevers en Mensema 1995, p. 174-175.

⁸ G.J. ter Kuile, *Geschiedkundige Aanteekingen op de Havezathen van Twenthe* (Almelo 1911), p. 77.

⁹ H.Tromp en B. Olde Meierink, 'Het paradijs versterkt: fortificaties als motief bij huis en tuin', *De woonstede door de eeuwen heen* nr. 86 (1990), p. 49-55.

Het herenhuis stak boven de beide lage zijvleugels uit die links en rechts aansluiten en die samen met de beide bouwhuizen het forse voorplein omgeven. In de beide bijgebouwen waren de dienstvertrekken opgenomen. Dit voorplein of bassecour is toegankelijk via een zandstenen poort, die tegelijk als brug over de gracht fungeert en mogelijk enkele jaren jonger is dan het huis. Evenals Schoonheeten ontbreekt de gracht tussen herenhuis en voorburcht. Er is wel een buitengracht maar geen binnengracht. We kunnen het ontbreken van de fysieke scheiding tussen voor- en hoofdburcht beschouwen als een kenmerk dat deze beide huizen gemeen hebben met de Noord-Italiaans geïnspireerde buitenplaatsen, de villae rustica. De dienstfuncties, de stallen voor de paarden en koetsenberging, maar ook het agrarisch bedrijf bevinden zich in directe nabijheid maar worden wel verpakt in een symmetrische architectuur, die aan de bezoeker alleen het totaalconcept van monumentaliteit en symmetrie toont, maar niet de verscheidenheid die behoort bij de diverse functies op de buitenplaats. Tegelijkertijd kan de bewoner van het landhuis zich onttrekken aan deze functionaliteit en zich direct van het huis uit begeven in de geometrische tuinen op de heuvel. De vraag kan worden gesteld of het concept van Huis te Diepenheim bedacht is door de eigenaar, die de middeleeuwse kasteelbelt wilde handhaven, of een classicistisch georiënteerde architect, die de Italiaanse architectuurtraktaten had bestudeerd. Een naam van een architect is niet bekend. De Amsterdamse architect Philips Vingboons zou gezien zijn betrokkenheid bij het reeds genoemde Nijenhuis in aanmerking kunnen komen. Een andere kandidaat is de bekende architect Jacob van Campen, die in de jaren veertig werkte voor Johan Wolphert van Brederode in Vianen.¹⁰ Berents vrouw Anna groeide hier op omdat haar vader voor de Van Brederodes de functie van drost van Vianen vervulde.

MACHTSBASES

Hendrik Bentinck zorgde dat zijn drie oudste zonen een eigen havezate kregen en wel Werkeren bij Zwolle, het via vererving van moederszijde verkregen middeleeuws kasteel, het Huis te Diepenheim, een bewuste stichting op de plaats van een al ruim driekwart eeuw verdwenen landsheerlijke burcht en tenslotte Schoonheeten, een creatie op een nieuw landgoed. Naast

¹⁰ P.F. Vlaardingebroek en B. Olde Meierink, 'Johan Wolfert van Brederode en Jacob van Campen', in: A.J.M. Koenheim e.a. (red.) *Johan Wolfert van Brederode 1599-1655, Een Hollands edelman tussen Nassau en Oranje* (Zutphen 1999), p. 115-124.

> PLATTEGROND VAN DE BELETAGE VAN HUIS SCHOONHEETEN IN 1971. UIT: GEVERS EN MENSEMA 1983, P. 323.

Werkeren werden ook het Huis te Diepenheim en Schoonheeten erkend als havezaten, hoewel ze in tegenstelling tot wat in 1622 was vastgesteld niet al zestig jaar bestonden. Dit zal zonder de belangrijke politieke positie van Hendrik niet gelukt zijn. Er werd gekozen voor moderne classicistische architectuur en niet voor een toepassing van het traditioneel kasteelrepertoire zoals in de provincie Utrecht gebeurde in die tijd.

Door ingewikkelde testamente, onderlinge huwelijken en verervingen binnen de familie, werd er voor gezorgd dat de drie havezaten van Hendrik Bentinck in het bezit van de familie bleven en dat basis van de politieke macht die Hendrik Bentinck en zijn zonen in Overijssel hadden opgebouwd in stand bleef. Het waren niet alleen de genoemde drie havezaten die in bezit van de Bentinck-clan bleven. De clan verwierf in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw bovendien in Overijssel nog zes andere havezaten: Buckhorst, Hagmeule, Hoickinck, Langeveldslo, Nijenhuis en Wittenstein. Om deze politieke macht van de Bentincks hebben de Oranjes steeds terug kunnen vallen. Een intensieve relatie tussen Oranje en Bentinck ontstond tussen de vierde zoon van Berent Bentinck, Hans Willem, die naaste vriend en vertrouweling was van Stadhouder-koning Willem III. De relatie Oranje-Bentinck werd gesymboliseerd door het aanbrengen van het grote portret van stadhouder-koning Willem III, met Hans Willem Bentinck op de achtergrond, boven de schouw in de zaal, de meest prominente plaats, van Schoonheeten.

Het is opmerkelijk hoe lang het door Hendrik Bentinck gelegde fundament voor het politieke 'Bentinckhuis' stand hield. Het Huis te Diepenheim zou pas in 1815 worden verkocht aan een speculant, toen na het vertrek van de Fransen duidelijk werd dat het bezit van een havezate geen politieke invloed meer zou opleveren. Om diezelfde reden zou de havezate Werkeren door de erfgenamen van de laatste erfdochter Bentinck in 1819 worden gesloopt en het landgoed vervolgens worden verkocht aan een boer. Alleen Schoonheeten ontsprong de dans en is na vier eeuwen nog steeds in bezit van nakomelingen van Hendrik Bentinck. Ook in de negentiende eeuw was de politieke macht van de Bentinck nog niet voorbij. De op Schoonheeten geboren Berent Hendrik Bentinck tot Buckhorst zou nog tot zijn dood in 1830 het hoogste politieke ambt van Gouverneur des Konings in Overijssel vanaf zijn kasteel Buckhorst vervullen. Het laatste kasteel is weliswaar verdwenen, maar haar huisplaats is nog steeds in het bezit van de Bentincks. ■

> GEZICHT OP DE LINKER- EN DE UIT DE GRACHT OPRIJZENDE ACHTERGEVEL VAN HUIS SCHOONHEETEN, COLL. NKS KENNISCENTRUM. FOTO P. VAN DER WIELEN.

HEIJEN EN DE KUNSTENAAR

Huis Heyen (L)

In 2014 zag Leo Ewals' biografie *Peter Roovers. Een decor voor de samenleving* het daglicht. Roovers leefde van 1902 tot 1993 en was een landelijk bekend beeldend kunstenaar. Hij ontwierp meer dan een dozijn oorlogsmonumenten, gaf vorm aan het Rijke Roomse leven met talloze heiligenbeelden, maakte decoraties voor scholen, zorginstellingen en ondernemingen en droeg met kunstwerken voor de schepen van de Holland-Amerika Lijn bij aan de wederopbouw van Nederland. Bovendien vond hij zowel Wilhelmina, Juliana als Beatrix bereid voor hem te poseren. Van zijn dochter Kathinka – in de voetsporen van haar vader eveneens een gerenommeerd beeldend kunstenares – stammen diverse hilarische anekdotes over het poseren van de vorstinnen. Die zijn er ook over de geestelijke hoogwaardigheidsbekleders die door Roovers in borstbeeld werden vereeuwigd. Toen monseigneur Diepen uit 's-Hertogenbosch in februari 1940 Roovers in diens atelier zou komen bezoeken, noteerde de kunstenaar in één van zijn vele bewaard gebleven brieven: 'Met palmzondag komt de bisschop op bezoek in Mook, alle naakte pupkes moeten dan achter de coulizeen'.

Na de geboorte van zijn derde kind Ysbrandt op 11 juli 1947 werd de woning in Mook definitief te klein voor het gezin van Roovers. Ook wilde de kunstenaar graag een grotere atelierruimte. Daarom kocht hij in oktober 1948 voor 20.000 ouderwetse guldens het in de oorlog ernstig beschadigde kasteeltje van Heijen, waarvan het herstel in januari 1949 energiek ter hand werd genomen. Dit kasteel had een lange geschiedenis. In 1338 duikt een zekere Henrik van Spaenrebock als eerste heer van Heijen op in de oorkonden. Zijn nazaten kregen een eeuw later toestemming een riddermatig huis te bouwen op de plek waar tegenwoordig een boerderij met de naam Burgt ligt. Al aan het begin van de zestiende eeuw werd deze woonstede verlaten en een nieuw onderkomen gebouwd op de huidige plaats. Het oudste element van kasteel Heijen – de zaalbouw met een kelder gedekt door ribloze kruisgewelven – gaat terug tot in deze tijd. Elisabeth van

> door Rob Gruben

Rob Gruben is eigenaar van BAAC bv

Spaenrebock, de laatste van haar geslacht, huwde in 1582 Alter Knipping. Hun wapens sieren tot op de dag van vandaag de schouw in de grote zaal en het is waarschijnlijk dat grote delen van het huidige huis in hun periode tot stand zijn gekomen. Aan de zuidgevel, met natuurstenen details, muizentandlijsten en een karakteristieke topgevel met pinakels, is nog goed te zien dat de bouwtijd de overgang van gotiek naar renaissance markeert. Andere bouwdelen bezitten juist een zeventiende- of achttiende-eeuws uiterlijk en tonen aan dat het kasteel in de loop der eeuwen steeds verder is uitgebouwd.

Kasteel Heijen liep in september 1944 grote schade op, zowel door geallieerde als Duitse beschietingen. Ook werd het meubilair – op één stoel na – volledig geplunderd. Toch is Heijen er in vergelijking met bijvoorbeeld Bleyenbeek en Blitterswijck genadig vanaf gekomen: Blitterswijck werd in november 1944 volledig verwoest en van het in februari 1945 in puin geschoten Bleyenbeek resteert tot op de dag van vandaag een troosteloze ruïne. Peter Roovers wist materialen van deze beide kastelen veilig te stellen. Het *Algemeen Dagblad* vermeldde in januari 1950 bij een interview met Roovers: 'Enkele oude balken werden uit de overblijfselen van kasteel Blitterswijck opgediept'. Uit die zware eikenhouten balken vervaardigde Roovers in 1947 het Madonnabeeld van Mook, het Jozefbeeld van de Cisterciënserabdij te Tegelen en de crucifix van het Capucijnenklooster in 's-Hertogenbosch. Blijkbaar had Roovers meer dan voldoende hout uit Blitterswijck kunnen meenemen, want nog in 1951 werd het Jozefaltaar van de Nijmeegse Jezuitenkerk gemaakt van eikenhout 'afkomstig van de balken van een kasteel'. Dat zou overigens ook nog kunnen slaan op Bleyenbeek, waarvan Roovers een grote partij bakstenen gebruikte bij de restauratie van Heijen. Volgens zijn zoon Ysbrandt stammen ook de balken in de huidige zaal van Bleyenbeek. En zo leeft iets van kasteel Bleyenbeek voort in kasteel Heijen en iets van kasteel Blitterswijck in de kunstwerken van Peter Roovers. ■

Herbestemmers en rentmeesters van landelijk vastgoed

Aan- en verkoop
landgoederen
en monumenten

Beheer en
herbestemming
van erfgoed

Taxatie,
subsidie en
fiscaliteit

Als beëdigd rentmeesters zijn wij gespecialiseerd in de instandhouding van landgoederen en erfgoed. Maar ook in de VERKOOP en AANKOOP van bijzondere huizen. Bent u eigenaar van een MONUMENTAAL PAND of LANDGOED? Wellicht kunnen wij u helpen bij het revitaliseren van uw object, de herbestemming of de verkoop. En als u nog geen eigenaar bent, begeleiden we u graag bij het vinden van een passend object.

Voor ons volledige aanbod, surf naar www.klement2.com
of bel ons voor een afspraak op +31 43 323 35 11
Pesaken 26, 6271 PB Gulpen

klement²
RENTMEESTERS

Beleef kaarslicht weer zoals het bedoeld is

EVA Optic is dé Nederlandse expert in het ontwikkelen en produceren van LED verlichting voor moeilijke, veeleisende toepassingen.

Onze opdracht was: de kwalitatief meest hoogwaardige LED kaars ontwikkelen. Een geavanceerd product met de uitstraling en licht-beleving van een echte kaars. Degelijke materialen, een optimale warmtehuishouding en de juiste elektrische aansturing. Het resultaat is de EVA LED Candle:

- Nagenoeg **identiek aan een echte kaars**. Volledig **egale licht-uitstraling** in de ruimte (360° rondom) als bij een echte kaars;
- Voldoende lichtopbrengst om als **werklicht** te functioneren bij slechts **3W of 4W** energieverbruik.
- **Warme lichtkleur** in diverse tinten: kaarslicht (2000K) of halogeen licht (2500K);
- Ideale belichting van kunst dankzij de perfecte kleurweergave. (CQS >97). **Geen vervorming van kleuren**. Iedere kleur wordt volledig realistisch weergegeven, als bij daglicht;
- De enige kaars met een DMX signaal via de standaard 2-draads powerline. **Traploze dimming**, realistische kaarsflikkeringen en **centrale aansturing** van kroonluchters.

www.evaoptic.com | +31 (0)38 - 33 75 067 | info@evaoptic.com

EVA

BEZOEK KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

TWEDE
PINKSTERDAG
MAANDAG
16 MEI

PROEF HET VERLEDEN OP DE DAG VAN HET KASTEEL TWEDE PINKSTERDAG

Tijdens de Dag van het Kasteel openen weer vele kastelen en buitenplaatsen door het hele land hun poorten en tuindeuren. Kom proeven, ruiken, kijken en luisteren naar keukengeheimen, moestuinen, tafeletiquette en meer. Kijk voor alle activiteiten op

WWW.KASTELEN.NL

Volg ons via twitter: @DagvhKasteel
en op: facebook.com/dagvanhetkasteel

Dag van het Kasteel wordt
gerealiseerd door
NKS Kenniscentrum voor
Kasteel en Buitenplaats

kasteel Huis Bergh

kasteel Geldrop

Rosendaal met Rozentuyn

kasteel Dussen

kasteel Heeze

kasteel Keukenhof

STEUN DE DAG VAN HET KASTEEL EN DE NEDERLANDSE KASTELEN EN BUITENPLAATSEN.
Steun
ons en word
donateur voor
€35,- per jaar.
kastelen.nl/
donateur

SYMBOLEN VAN BESTUURLIJKE EN MILITAIRE MACHT ROND 1500

LIEUX DE POUVOIR

Fred Vogelzang

Wetenschappelijk medewerker NKS kenniscentrum voor kasteel en buitenplaats

Het Bourgondische Hof in de vijftiende eeuw stond bekend als het schitterendste van Europa. De nabijheid van de hertogen en later hun opvolgers, Maximiliaan van Oostenrijk en Karel V van Habsburg, bood carrièrekansen voor oude en nieuwe adellijke geslachten. Opvallend vaak bouwde deze nieuwe elite representatieve kastelen, stadspaleizen, stadhuizen en kerken in een typerende stijl.

RESIDENTIEKASTELEN

In het chronologisch-morfologisch opgebouwde handboek *1000 jaar kastelen in Nederland* spreekt Barbara de Rijk over een nieuwe ontwikkeling in de kastelenbouw aan het einde van de vijftiende eeuw. Ze noemt dit residenties of residentiele kastelen. Ze geeft geen harde definitie, maar omschrijft deze als 'een geduchte versterking, maar ook moest het de hoge staat van zijn bewoners uitdrukken en geschikt zijn voor grootse ontvangsten'.¹ Het inte-

> HET KASTEEL HEVERLEE BIJ ARENBERG, DE RESIDENTIE VAN DE MACHTIGE FAMILIE CROY. FOTO ALBERT SPEELMAN, 2005.

rieur weerspiegelde de ceremoniën die het hofleven steeds meer gingen omringen, met name dat van de hertogen van Bourgondië.² Regelmatig zijn deze residentiekastelen nabij of in een stad te vinden. Voor de ontvangsten van grote gezelschappen bood een stad geschikte faciliteiten. Bovendien is een statussymbool zonder publiek betekenisloos. Aan de andere kant was de stedelijke bevolking een zelfstandige, door eigen wetten, regels en eden verbonden gemeenschap, onderscheiden van het huishouden van de kasteelheer, die met zijn gevolg een eigen minikosmos vormde. Beide groepen hadden baat bij elkaar, op economisch, sociaal en cultureel gebied, maar er waren ook ingebakken belangen tegenstellingen, die soms tot strijd leidden.³ Vele van de paleisachtige kastelen uit het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw werden gebouwd door edel-

1 Barbara de Rijk, 'Tussen vesting en residentie. De zestiende eeuw', in: H.L. Janssen, M.M. Wielinga en B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996), p. 112-141, aldaar 115.
2 K. DeJonge, 'Adellijke residenties in en buiten de stad', in: K. DeJonge, P. Geleyns en M. Hörsch, *Gotiek in het Hertogdom Brabant* (Leuven 2009), p. 63-100, aldaar 74-75.
3 Zie bijvoorbeeld J. Wettlaufer, 'Zwischen Konflikt und Symbiose. Überregionale Aspekte der spannungsreichen Beziehung zwischen Fürstenhof und Stadt im späten Mittelalter und frühen Neuzeit', in: W. Paravicini und J. Wettlaufer, *Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration im Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Ostfildern 2006), p. 19-36; zie ook M. Meinhardt, 'Chancengewinn durch Autonomieverlust. Sächsische und anhaltische Residenzstädte zwischen bürgerlicher Selbstbestimmung und fürstlicher Gestaltungswillen', in idem, p. 37-62; U.C. Ewert, 'Fürstliche Standortpolitik und städtische Wirtschaftsordnung. Eine ökonomische Analyse des Verhältnisses von Hof und Stadt im spätmittelalterlich Europa', in idem, p. 429-448; R. Zuch, 'Burg und Stadt Friedberg: Von der Reichsstadt zur Kreisstadt, von der Reichsburg zum Stadtteil. Stationen eines schwieriges Verhältnisses', in C. Müller und H.H. Häffner, *Burg und Stadt. Forschungen zur Burgen und Schlösser 11* (München 2008), p. 75-90, aldaar 80-81.

> HET KASTEEL BUREN HAD AAN DE OOSTZIJDE EEN GROTE, RECHTHOEKIGE VOORBURCHT. VIA EEN POORTGEBOUW WERD DEZE VOORBURCHT VANAF HET STADJE BUREN BETREDEN. TUSSEN POORT EN VOORBURCHT LAG EEN BRUG, DIE LEIDDE NAAR EEN BINNENPOORT, WAARBOVEN HET WAPEN VAN DE FAMILIE VAN EGMOND, MET DE WAPENSPREUK 'SANS FAUTE' WAS UITGEHAKT. VOOR DE POORT LAG EEN BREDE GRACHT MET EEN HOUTEN OPHAALBRUG. DE POORT WERD GEFLANKEERD DOOR TWEE TORENS DIE VERSCHIEDENE VERTREKKEN BEZATEN. OP DE VOORBURCHT BEVONDEN ZICH STALLEN EN DIENSTWONINGEN. DE VOORBURCHT HAD EEN U-VORM, MET DE TUSSEN VOORBURCHT EN KASTEEL LAG OPNIEUW EEN BRUG. TEKENING JAN DE BEYER, 1750. COLLECTIE NKS.

lieden die hoge functies bekleedden aan het Bourgondische hof of later aan dat van Karel V. Het Bourgondische hof in de vijftiende eeuw stond model voor vele adellijke en vorstelijke hoven.⁴ De hertogen bonden machtige heren aan zich door financiële toekenning en door uitgifte van lenen en heerlijkheden. Zeer prestigieus was opname in de ridderorde van het Gulden Vlies. Het hof was een centrum van patronage, de plek om belangrijke militaire functies te verkrijgen, een benoeming tot stadhouder of als aanvoerder van een 'ordonnantiebende'.⁵ Deze edelen imiteerden de hofcultuur in hun eigen kastelen, zoals bijvoorbeeld Willem van Croy, de opperste kamerheer van Karel V rond 1500, die in Heverlee een nieuwe residentie liet optrekken.⁶

MOBILITEIT

Het ontstaan van residentiële kastelen wordt vaak verklaard uit een verandering in de mobiliteit van het bestuur, ook wel verdichting genoemd. Middeleeuwse vorsten en hoge edellieden reisden rond tussen hun vele, vaak ver uiteen gelegen bezittingen. Autoriteit was een persoonlijke kwestie en het was van belang, dat de heerser gezien werd en de banden met zijn onderdanen fysiek benadrukte. In de loop van de vijftiende eeuw nam dit reizen af en zou men zich op enkele locaties concentreren, zo wordt gesteld. Dat had deels te maken met territoriale integratie en ook maakte de steeds omvangrijkere hofhouding reizen onpraktisch. De vorst stelde plaatsvervangers aan, die lokaal het bestuur uitoefenden. Deze stadhouders, geïnspireerd door de cultuur van het hof, toonden hun (afgeleide) status door een stadspaleis in de vorstelijke residentiestad en eigen kastelen in hun machtsgebieden.⁷ Soms drukten ze hun status uit in de (ver)bouw van bijvoorbeeld de kerk, een stadhuis of een indrukwekkend grafmonument. Residenties waren niet nieuw. Vroegmiddeleeuwse keizers hadden ook over zulke locaties beschikt en de bisschoppen waren,

door hun grotere plaatsgebondenheid, al vroeg met residentiele 'palsen' begonnen. Hun kathedraal, met zijn heiligengraven en graven van voorgangers, vormde een weinig mobiele machtslocatie.⁸ Toen in de vijftiende eeuw bisschop David van Bourgondië in een hoogoplopend conflict met de Utrechtse geraakte, werd hij gedwongen de stad te ontvluchten. Hij verbouwde zijn kasteel bij Wijk bij Duurstede tot een vorstelijke residentie, met een bijzondere Bourgondische toren.⁹ Dit soort indrukwekkende donjons werd ook elders in het Bourgondische machtsgebied gebouwd, zoals in 's Gravenwezel en bij kasteel Horst in Sint Pieters-Rode. In het stadje Wijk bezat bisschop David een groot hof, waar hij gasten kon ontvangen.

Het was trouwens niet alleen de adel of geestelijkheid die in steden paleizen liet bouwen. In Den Bosch bijvoorbeeld liet de rijke patriciër Hendrik van Deventer rond 1526 een groot huis met vier vleugels en een toren bouwen. Hier ontving hij in 1545 Karel V, diens zoon en de landvoogdes. Uit dank voor de gastvrijheid leverde dit Hendrik een adellijke titel op.¹⁰ Het was niet het enige vorstelijk gebouw in Den Bosch. Daar bevond zich ook de Keizershof, dat onlangs nog onderwerp van onderzoek was. Ook dit paleis heeft sterke Bourgondische invloeden gekend en is

4 Louis Sicking, 'Door Oranje overschaduwd. Het hof van Maximiliaan van Bourgondië, heer en markies van Veere', in: Mario Damen en Louis Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650*. Liber alumnorum Wim Blockmans (Hilversum 2010), p. 99-122.

5 Hans Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen, ca 1475-1530*, proefschrift (Amsterdam 2000), p. 32.

6 K. De Jonge, 'Schloss Heverlee bei Löwen (Leuven) und die Residenzbildung in den südlichen Niederlanden um 1500', in: *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*. Forschungen zu Burgen und Schlössern 8 (München 2004), p. 68-80.

7 G. von Büren, 'Der Adel und seine Burgen im 16. Jahrhundert', in: G. Ulrich Grossmann (red.), *Die Burg zur Zeit der Renaissance*. Forschungen zu Burgen und Schlössern 13 (München 2010), p. 13-24.

8 M.W.J. de Bruijn, 'De burcht Trecht', in: B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), p. 429-432; De Rijk 1996, p. 115.

9 J. Renaud, 'Duurstede', in: B. Olde Meierink e.a. (red.), idem, p. 180-186, aldaar 182; L. Wevers, 'Duurstede – eine Residenz des Utrechter Bischofs David von Burgund', in: G. von Büren, H.H. Häfner und G.U. Grossmann, *Burgen und Schlösser in den Niederlanden*. Forschungen zu Burgen und Schlössern 8 (München 2004), p. 59-68.

10 H.L. Janssen, 'Een bokaal uit Siegburg. Een huwelijksgeschenk voor Floris van Egmond?', in: <http://www.bossche-encyclopedie.nl/publicaties/bossche%20bladen/pdf/2008-2DJanssen.pdf>

rond 1530 in renaissance stijl tot stand gekomen na ingrijpende verbouwing van oudere gebouwen.¹¹

DE NASSAU'S IN BREDA

Hendrik III, graaf van Nassau-Dillenburg, was als zeventienjarige aanwezig bij de doop van de latere keizer Karel V en vertrok een jaar later, in 1501, met hertog Filips de Schone van Bourgondië naar Spanje, Frankrijk en Savoye. Hij behoorde dus tot de inner circle van de machtige Bourgondiërs en bekleedde onder andere enkele stadhouderschappen. In 1504 vestigde hij zich in Breda en verkreeg het drossaardsambt van Brabant. Een jaar later werd hij, samen met de Engelse koning Hendrik VIII en Floris van Egmond, graaf van Buren en Leerdam, ridder van de Orde van het Gulden Vlies. Bij zo'n maatschappelijke positie hoorde een representatief huis.

Halverwege de veertiende eeuw was Breda omweld en voorzien van een kasteel, gebouwd door de toenmalige heer Jan van Polanen. Voorouders van Hendrik hadden dit kasteel uitgebreid en Hendrik voegde een toren en een galerij toe. Bouwvalligheid dwong tot nieuwbouwplannen, die Hendrik vanwege zijn vele buitenlandse reizen voorlopig uitstelde. Wel gaf hij zijn personeel opdracht de op instorten staande delen af te breken en het bouw materiaal tot nader order te bewaren.

11 H. Boekwijt, 'Het misgelopen gerecht in het Keizershof', in: R. van Genabeek e.a. (red.), *Putten uit het Bossche verleden*, Vriendenbundel voor Hans Janssen ter gelegenheid van zijn afscheid als stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch (Alphen a/d Maas 2012), p. 74-85.

12 G.W.C. van Wezel, *Het paleis van Hendrik III graf van Nassau in Breda* (Zwolle 1999), p.133.

13 L. Chatelet-Lange, 'Firmitas und venustus im Konflikt: Zur Disposition des Grossen Saales in deutschen Renaissanceschlössern', in: H. Hofrichter und G. Ulrich Grossmann, *Der frühe Schlosbau und seine mittellalterlichen Vorstufen*. Forschungen zu Burgen und Schlösser 3 (München 1997), p. 135-151.

In 1530 keerde Hendrik tijdelijk terug en vanuit zijn een paar jaar daarvoor opgeleverde stadspaleis in Brussel ging hij zich nu intensief met een nieuw paleis bezighouden. Aanvankelijk lijkt hij van plan te zijn geweest om dat in Diest te laten verrijzen. Uiteindelijk koos hij voor Breda. Daartoe werd de Italiaanse bouwmeester Tommaso Vincidor ingehuurd.

In 1531 werden door Hendrik plannen gelanceerd om Breda van een nieuwe stadsmuur te voorzien, waarin zijn nieuwe versterkte residentie werd opgenomen. De vorm die dat aannam, lijkt op de opzet van Grave, dat in deze zelfde periode met geld van de Bourgondische hertogen versterkt werd en waarbij ook het kasteel werd gemoderniseerd. Het onderkomen van Hendrik wordt 'een palazzo in fortezza' genoemd, een paleis maar wel versterkt.¹² Rond het paleisachtige woongedeelte werd een gordel van hypermoderne verdedigingswerken aangelegd, bestaande uit bastions, wallen en torens. Delen van het oude kasteel werden gesloopt, terwijl de stad werd voorzien van nieuwe bolwerken en geschutstorens.

Van groot belang in een representatieve residentie was de grote zaal. Breda kende een centrale vleugel met een indrukwekkende grote open hal, waarin rijen pilaren de ruimte nog eens benadrukten. Een statietrap leidde naar de zaal er boven, die 200 voeten lang (63 meter) en 43 voeten (bijna 14 meter) breed was. De zaal was rijk versierd. De centrale rol van de grote zaal in het uitdrukken van de status van de heer speelde ook in Duitsland en Italië.¹³ De Bourgondische hertog Filips de Goede wist het Brusselse stadsbestuur er van te overtuigen, dat het hertogelijke Coudenbergpaleis een representatieve zaal nodig had

> DE UTRECHTSE DOMKERK WAS HET CENTRUM VAN DE DIOCEES. DE BISSCHOP BEZAT NAAST DE DOM EEN VERSTERKING, DIE ALS TRECHT WORDT AANGE-
DUID. DIE VERLOOR ZIJN VERDEDIGENDE FUNCTIE NA DE BOUW VAN DE
STADSMUUR. DE SPANNING DIE TUSSEN HEER EN STAD KON ONTSTAAN,
WORDT EVENEENS GOED GEÏLLUSTREERD DOOR UTRECHT. DIVERSE MALEN
WERDEN BISSCHOPPEN IN HUN PALTS OP HET DOMPLEIN BEDREIGD
DOOR GEWELD, MET ALS GEVOLG DAT ZE MEESTAL BUITEN DE
STAD OP ÉÉN VAN HUN KASTELEN VERBLEVEN, HOEWEL
HET PALEIS OP HET DOMPLEIN IN HET MIDDEN VAN
DE VIJFTIENDE EEUW WERD VERBOUWD.
HENDRIK SPILMAN, TWEDE HELFT
ACHTTIENDE EEUW. COLLECTIE
RIJKSMUSEUM.

en deze werd dan ook op stadskosten in de jaren na 1450 gebouwd. Deze aula beheerste na oplevering het Brusselse stadspanorama.¹⁴

Nu was een woongebouw met hoge status binnen een kasteel niets nieuws. In vele middeleeuwse kastelen bevond zich binnen de bescherming van de muren en torens een vleugel met een grote zaal, die architectonisch rijk versierd kon zijn en een representatieve uitstraling had. Verwarrend genoeg wordt zo'n gebouw in het Duitse taalgebied een 'Palas' genoemd, afgeleid van palatium wat ook de wortel is van ons woord paleis. Bij zo'n Palas zou je ook al kunnen spreken van een ruimtelijke scheiding tussen de verdediging (ringmuur, torens, poortgebouw) en woonfunctie (Palas). Een tussenvorm is een donjon, een grote toren waarin zowel representatieve woon- en ontvangstruimten aanwezig waren als dat hij als laatste verdediging fungeerde.

FREDERIK EN FLORIS VAN EGMOND

Net als Hendrik III van Nassau maakte Frederik van Egmond deel

uit van het Bourgondische netwerk. Frederik van Egmond stamde uit een oud adellijk geslacht dat eeuwenlang opereerde in de hofhouding van prinsen, graven en hertogen. Hij had zijn sporen verdiend in de strijd tegen de Geldersen en de stad Utrecht, waar hij niet altijd zonder kleerscheuren van af was gekomen. Zo was zijn kasteel te IJsselstein door de Utrechtse belegerd. Frederik, die de bijnaam 'Schele Gijs' had, werd als dank voor zijn inspanningen tot graaf van Buren en Leerdam verheven. Zijn in 1469 geboren zoon Floris was eveneens een belangrijke steunpilaar voor de Bourgondiërs.

Floris behoorde tot de intimi van de Utrechtse bisschop Philips van Bourgondië, de centrale figuur in een renaissance hofhouding in Wijk, waar de beroemdste kunstenaars en ambachtslieden van zijn tijd elkaar ontmoetten.¹⁵ Floris was getrouwd met Margaretha van Bergen-Glymes, afkomstig uit een familie met

¹⁴ Krista DeJonge, 2009, p. 77-79.

¹⁵ J. Sterk, *Philips van Bourgondië 1465-1524. Bisschop van Utrecht. Protagonist van de renaissance* (Zutphen 1980), p. 27.

> DE BINNENPLAATS VAN KASTEEL BREDA. DE LUXUEUZE UITVOERING NOG STEEDS ZICHTBAAR. DE VELE PILAREN MET DORISCHE KAPITELEN, DE VERSIERDE EINDGEVELS WAARVAN VELE TEKENINGEN ZIJN OVERGELEVERD, DE RELIËFS, DE KUNSTIG GEBEELDHOUWDE SLUITSTENEN EN KAPITELEN, MEDAILLONS EN ANDERE VERSIERINGEN DOEN DAAR KOND VAN. FOTO ALBERT SPEELMAN.

> VANAF 1536 BEGON DE BOUW VAN HET EIGENLIJKE PALEIS IN BREDA. HENDRIK HEEFT HET NOOIT VOLTTOOID GEZIEN: TWEE JAAR LATER OVERLEED HIJ NA EEN KORT ZIEKBED. ZIJN OPVOLGER, RENÉ VAN CHALON, ZETTE DE BOUW VAN HET RENAISSANCEPALEIS VOORT. HET WERD EEN RECHTHOEKIG GEBOUW MET TWEE BINNENHOVEN. OOK DE CHALON ZAG HET EINDE NIET: PAS AAN HET EINDE VAN DE ZEVENTIENDE EEUW WERDEN DE ZUIDVLEUGEL EN EEN DEEL VAN DE ZUIDELIJKE HELFT AFGEBOUWD EN COMPLEET WERD HET GEBOUW PAS IN DE NEGENTIENDE EEUW, TOEN KONING WILLEM I HET SCHONK OM ALS ONDERKOMEN VOOR DE KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE TE GAAN FUNGEREN. TEKENING VAN ONBEKENDE MAKER. COLLECTIE NKS.

> OP DE VOORBURCHT VAN KASTEEL GRAVE WERD NIEUWE BEBOUWING OPGETROKKEN. EEN LANGE VLEUGEL BEVATTE OPSLAGPLAATSEN, PAARDENSTALLEN EN HONDENHOKKEN, EN EEN SLACHTHUIS. OOK DEZE VLEUGEL WERD VERSIERD EN MOEST DUIDELIJK STATUS UITSTRALLEN. AL WAS GRAVE DAN EEN VERSTERKING, DE VERBOUWING WERD AANGEGREPEN OM HET KASTEEL EEN REPRESENTATIEVE UITSTRALING TE GEVEN MET MODERNE RENAISSANCE ELEMENTEN. GRAVURE VAN Y. VAN CROES. BRABANT COLLECTIE.

> DE VAN EGMONDS WAREN EEN OUD HOLLANDS ADELGESLACHT. ZE BEZATEN DIVERSE KASTELN, WAARONDER HET KASTEEL OP DE HOEF BIJ EGMOND. OOK DIT KASTEEL WAS EEN INDRUKWEKKENDE RESIDENTIE. SCHILDERIJ DOOR G.W. BERCKHOUT, 1653. COLLECTIE RIJKSMUSEUM.

een opvallend stadspaleis in Bergen op Zoom, de Markiezenhof. Dit complex, dat als een aantal rechthoeken rond binnenpleinen was gebouwd, beschikte over een toren als machtssymbool.¹⁶ De Van Egmonds waren bij de (ver)bouw van diverse kastelen betrokken, zoals dat van Grave. Dit kasteel was eigendom van de Bourgondische hertogen. In 1517 werd Floris van Egmond pandheer van Grave. Het kasteel was van strategisch belang als voorpost tegen de agressieve hertogen van Gelre. Van Egmond schakelde de keizerlijke bouwmeester Rombout II Keldermans in om het kasteel te versterken. Deze stamde uit een Mechelse familie van architecten, die bouwden in de overgangsstijl van Brabantse gotiek naar vroege renaissance. Een van de opvallende kenmerken is het gebruik van witte natuurstenen speklagen in combinatie met rode baksteen. In vele kastelen, stadhuizen en kerkstorens uit deze periode is die combinatie zichtbaar.¹⁷ In Grave werd Keldermans, toen hij in 1531 overleed, opgevolgd door de Italiaanse bouwmeester Alexander Pasqualini. Er zijn echter ook onderzoekers die twijfelen of Pasqualini wel deze rol heeft gespeeld en niet eerder gedacht moet worden aan de eerder

genoemde Vincidor. Beide heren waren trouwens afkomstig uit Bologna.¹⁸ In het kasteel van Grave werden de representatieve zaal, ook wel 'Cuykse kamer' genoemd, en het salet van natuurstenen kozijnen en glasramen voorzien. Ook werd een onderkomen gebouwd voor hoge gasten, luxueus afgewerkt en beschilderd, waarmee het typische kenmerken kreeg van een residentieel kasteel.¹⁹ In de kapel werden nieuwe gebrandschilderde ramen geplaatst van de hand van Pieter Crabeth, de vader van de makers van de beroemde Goudse glazen. Op de hoofdburcht stonden de brouwerij en een keukenvleugel. Tussen hoofd- en voorburcht in lag een brug, die door een muur met drie torens werd afgescheiden. Het kasteel was door een gracht van de rest van het stadje afgescheiden, terwijl het aan twee zijden aan de buitenzijde van de stad lag, een inham vormend in de stadsommuring. Die nabijheid van een (kleine) stad geldt ook voor IJsselstein en Buren.

IJSSELSTEIN EN BUREN

Frederik van Egmond liet na het beleg van kasteel IJsselstein plannen opstellen om de gehavende burcht weer op te bouwen. IJsselstein, gelegen direct aan de stadsgracht van het gelijknamige stadje ten zuiden van Utrecht, kreeg een nieuwe woontoren met een woonvleugel. In de woonvleugel bevond zich de poort die toegang gaf tot de ommuurde binnenplaats. Boven de poort lag de grote zaal. Pasqualini werd door Floris ingeschakeld om ontwerpen te maken voor de IJsselsteinse kerkstorens. De Van Egmonds lijken in deze tijd van IJsselstein een residentiestad te

¹⁶ W. van Ham, 'Bergen op Zoom als Residenzstadt', in: *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Forschungen zu Burgen und Schlössern* 8 (München 2004), p. 81-94.

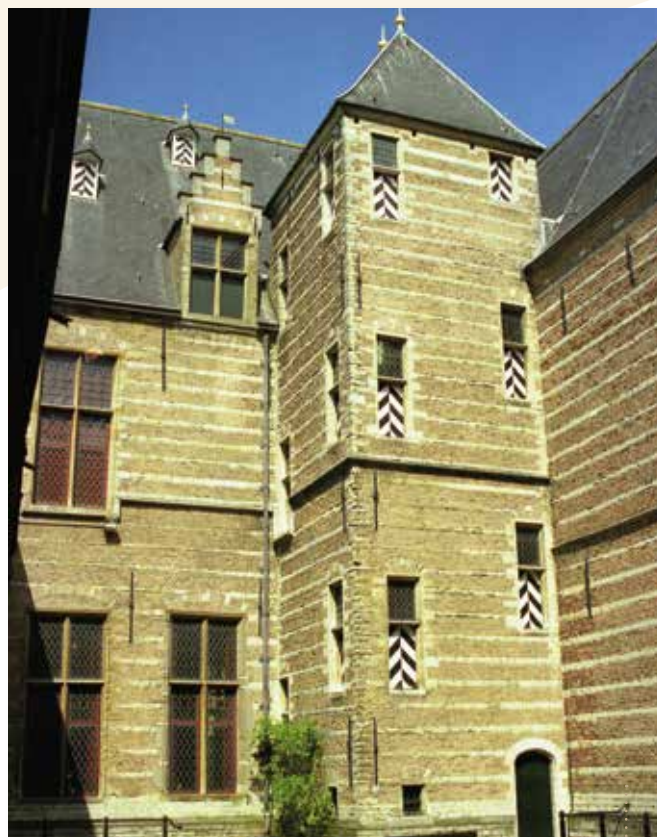
¹⁷ P. Placidus O.M. Cap, 'Rombout Keldermans en het kasteel van Breda', in: *Jaarboek Oranjeboom* 1948, p. 109-131; A. Koldeweij, 'Triomf van de Brabantse kunstenaars', in: R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant. Van hertogdom tot heden* (Zwolle 2004), p. 268-287.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: G. von Büren, 'Alessandro Pasqualini und sein Anteil an Residenzbauten in den Niederlanden und im Rheinland', in: *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Forschungen zu Burgen und Schlössern* 8 (München 2004), p. 95-105.

¹⁹ H.W. Boekwijt, 'Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw', in: *Castellogica* 1990, p. 140-147; een deel van de voorhof werd later verbouwd: zie H.W. Boekwijt, '16e-eeuwse tymmeringen op het Huis te Grave', in: *Castellogica* 1991, p. 227-234.

> FLORIS LIET HET KASTEEL IJSSELSTEIN UITBREIDEN OM ALS RESIDENTIE MACHT EN AANZIEN UIT TE STRALEN. DAARTOE WERD DE AAN HET BOURGONDISCHE HOF ZEER IN TREK ZIJNDE BOUWMEESTER ROMBOUT II KELDERMANS INGEHUURD, DIE EEN TOREN EN EEN GALERIJ TOEVOEGDE. DE TOREN WERD GEBOUWD IN BAKSTEEN MET AFWISSELENDE SPEKLagen IN ZANDSTEEN. ZANDSTEEN WERD OOK GEBRUIKT OM DE HOEKEN EN BOGEN IN DEZE TOREN TE VERSIEREN. DE TOREN HUISVESTTE EEN ZEER LUXUEUS GEBOUWDE TRAP. BOVENIN DE TOREN WAS EEN SPECIAAL VERTREK, DAT OOK GEÏNSPIREERD LIJKT OP FRANSE VOORBEELDEN. DE TRAPToren ZELF LIJKT OP DIE VAN HET MARKIEZENHOF IN BERGEN OP ZOOM, DAT OOK DOOR KELDERMANS WAS VERBOUWD. FOTO JAN DERWIG.

> HET BINNENPLEIN VAN HET MARKIEZENHOF IN BERGEN OP ZOOM, DE RESIDENTIE VAN DE FAMILIE VAN GLYMES, MET DE OPVALLENDE SPEKSTEENLAGEN. FOTO COLLECTIE NKS.

> KASTEEL HOOGSTRATEN, VERBOUWD DOOR ANTOON DE LALAING, EEN VAN DE MACHTIGE EDELEN AAN HET BOURGONDISCHE HOF.
FOTO ALBERT SPEELMAN.

hebben willen maken. Behalve de verfraaiing van het kasteel en de kerk lieten ze een indrukwekkend praalgraf bouwen voor Aleida van Culemborg, de eerste vrouw van Frederik en de moeder van Floris.

Na 1509 kreeg Floris het opnieuw aan de stok met de Utrechtse. De Staten van het Nedersticht kregen steun van hertog Karel van Gelre, voor wie Floris ook een belangrijke opponent was. Gelderse troepen sloegen in 1511 een beleg voor IJsselstein. Floris had dat al zien aankomen en had landvoogdes Margaretha gewaarschuwd. Die stuurde een zware delegatie naar de opstandige Utrechtse om te pogen de zaak zonder bloedvergieten op te lossen. Hoewel de Geldersen enkele burchten veroverden en de Lekdijk doorstaken, trokken ze zich terug toen Habsburg na het mislukken van de vredesonderhandelingen een leger op de been bracht. IJsselstein was weer vrij.

De strijd met Gelre had ook gevolgen voor een ander kasteel van de Van Egmonds. In 1493 zond Karel van Gelre een leger op Buren af, dat daar enorm huishield en het kasteel verwoestte. Frederik en zijn zoon Floris van Egmond herbouwden ook dit kasteel. Na hen kwam het in handen van Maximiliaan van Egmond, die het in 1548 aan zijn dochter Anna naliet. Via haar huwelijk met Willem van Oranje kwam het in diens familie.

De eerste afbeeldingen van dit herbouwde Buren stammen uit de zeventiende eeuw en laten een vierkant kasteel zien met op iedere hoek een toren. Aan de oostelijke zijde stond een grote ingangstoren, die naar de voorburch leidde. De hoektorens zijn niet identiek. In de muren bevinden zich diverse uitbouwen, trap-torens en privaten. Volgens de *Tegenwoordige Staat* had Buren een omtrek van 1360 stappen en telde het vier torens, drie dubbele grachten en 170 binnenvertrekken. Dat laatste aantal is door sommigen in twijfel getrokken. In een eerdere inventaris is sprake

van 43 vertrekken, maar dat was voor de latere verbouwingen onder Frederik Hendrik. Bij de herbouw werden de zuid- en oostvleugel vernieuwd in renaissancestijl, met woonvertrekken met grote vensters en mogelijk speklagen. De architect – opnieuw wordt daarbij de Italiaanse vestingbouwer Pasqualini genoemd, maar eveneens Vindicor – bouwde een boogarcade met zuilen van blauwe hardsteen rond de binnenplaats. Die zuilen stonden er nog in 1740, volgens een beschrijving van enkele heren die toen het kasteel bezochten. De binnenplaats had een zijde van 78 voeten, dus een meter of 25. De muren van de hoofdburcht waren naar hun inschatting zo'n 2,75 meter dik. Onder de vleugels en onder alle torens bevonden zich overwelfde kelders. De grootste zaal was 43 schreden lang.²⁰

Het nieuwe kasteel had verdedigende elementen, maar om de verdedigbaarheid te vergroten, werd een ruimtelijke splitsing tussen de woon- en militaire functie aangebracht.²¹ In de loop van de zestiende eeuw namelijk werd rondom Buren, net als rond Breda, een aantal bolwerken en aarden wallen aangelegd. Tussen kasteel en de nieuwe gordel werden pleziertuinen aangelegd. Het is onduidelijk of deze verdedigingswerken werkelijk zeer effectief zijn geweest, ondanks hun indrukwekkende uiterlijk. In het laatste kwart van de zestiende eeuw namelijk werd het kasteel door de Spanjaarden veroverd en geplunderd. Niet lang daarna wist Willem van Oranje de Spanjaarden weer uit Buren te verdrijven, wat niet veel positiefs zegt over de verdedigbaarheid van kasteel en stadje. Verdedigbaarheid van dit soort vestingen

²⁰ Deze beschrijving afkomstig uit: F. Vogelzang, 'Buren', in: J. Jas e.a., red., *Kastelen in Gelderland* (Utrecht 2013), p. 188-189; zie ook P.J. Schipperus, *Buren en Oranje* (Buren 1962), p. 44-48.

²¹ Dit gebeurde vaker in deze periode, als antwoord op de toenemende effectiviteit van het geschut. Zie Jolanda Leys, 'De invloed van Anthonis I en Rombout II Keldermans op de kasteel-fortificaties', in: H. Janse e.a. (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* (Den Haag 1987), p. 155-172.

was vaker meer symbolisch dan reëel, zoals bijvoorbeeld bij de Willibaldsburg uit het midden van de zestiende eeuw.²²

PLAATSEN VAN MACHT?

De nieuwe residentiekastelen zouden dus zijn ontstaan omdat de vorstelijke hoven in de vijftiende eeuw minder mobiel werden en er behoefte ontstond aan paleisachtige kastelen, waarin wooncomfort en status de hoofdrol speelden. Deze verklaring wordt problematisch, als we de carrières van de hoge edellieden bezien, die hierboven beschreven zijn. Zo blijkt van een minder mobiel hof nauwelijks sprake. De hertogen, regenten als Margaretha en Maximiliaan van Oostenrijk en later Karel V, trokken veel rond tussen hun verspreid liggende landen en verbleven vaak jaren in het buitenland. Voor de hofraad, de vliesridders en andere hoogwaardigheidsbekleders was het vanuit hun functie en het patronagenetwerk dat rond de vorst bestond, van eminent belang zich niet in de provincie te begraven maar in het gezelschap van de hertog te verkeren. Bovendien zien we regelmatig dat een Hendrik van Nassau of een Van Egmond in het buitenland verblijft, op een diplomatieke missie gaat of een militaire operatie leidt. Soms zijn ze slechts enkele maanden per jaar 'thuis'. Dat thuis is boven-

dien relatief, omdat hun functies een ambulante leven met zich mee brengen: Antoon van Lalaing bijvoorbeeld was stadhouder van Holland, Zeeland en later van Utrecht en bekleedde diverse functies aan het hof, waardoor hij zowel in Mechelen als Brussel aanwezig moest zijn. Hij bezat, net als de Van Egmonds, diverse kastelen en het is onduidelijk hoe vaak hij daar verbleef.²³ De verschillende residentiekastelen en de levensstijl van de hoge adel beziend lijkt de representatieve functie centraal te staan en het wooncomfort slechts een afgeleide te zijn. De nadruk ligt op de grote zaal, de imposante trappenhuisen, de luxe versiering en de indrukwekkende, maar niet per definitie effectieve verdedigingswerken. Er is ruimte voor een hofhouding, maar eerder als 'werkpaleis'. Kortom: deze gebouwen drukken vooral macht uit. Ze staan symbool voor de aanwezigheid van de vorst of zijn hoge edellieden, ongeacht of ze in persoon aanwezig zijn of niet. Dit is ook begrijpelijk als we ons realiseren, dat veel gebieden in de vijftiende eeuw 'nieuw' onder het bewind van Bourgondië kwamen en dat na de verovering van het kernland door Frankrijk en de hertogelijke machtsuitoefening door regenten het autoriteitsfundament van Bourgondië en later Habsburg lange tijd onzeker was. In die lijn is ook een dwangburcht als Vredenburg te verklaren: de lokale bevolking ziet een imposante uitdrukking van de 'pouvoir' van de vorst. De zware torens en dikke muren zijn tekenen van macht, de architectuur en de overdadige aankleding van de rijkdom. ■

²² D. Buger, 'Der Schaumburg-Bau auf der Willibaldsburg bei Eichstätt', in: H. Hofrichter und G. Ulrich Grossmann, *Der frühe Schlossbau und seine mittelalterlichen Vorstufen. Forschungen zu Burgen und Schlösser 3* (München 1997), p. 115-134.

²³ Laetitia Gorter-van Royen, 'Maria van Hongarije en de hoge adel in de Nederlanden', in: Damen en Sicking, *Bourgondië voorbij* (Hilversum 2010), p. 207-218.

> ANTOON LALAING EN JAN VAN LUXEMBURG, DE ECHTGENOTEN VAN ELIZABETH VAN CULEMBORG. PEN EN PENSEEL OP PERKAMENT, ANONIEME KUNSTENAAR ROND 1590. COLLECTIE RIJKSMUSEUM. LALAING BEHOORDE, NET ALS HENDRIK VAN NASSAU, FLORIS VAN EGMOND, JAN GLYMES VAN BERGEN OP ZOOM EN FILIPS VAN CROY TOT DE GETROUWEN VAN KAREL V. ONDERLING ECHTER STREDEN ZE OM DE AANDACHT EN DE LUCRATIEVE FUNCTIES. DOOR ZIJN HUWELIJK MET ELIZABETH VERKREEG ANTOON DE HEERLIJKHEID HOOGSTRATEN WAAR HIJ HET KASTEEL LIET VERBOUWEN EN SAMEN MET ZIJN VROUW EEN NIEUW STADHUIS AAN DE BURGERIJ SCHONK. FOTO RECHTS: HET STADHUIS HOOGSTRATEN. BRON ARCHEONET BELGIË.

MIDDELEEUWSE TUINPLANTEN

> DE HEILIGE DOMINICUS, HALFFIGUUR ZITTEND MET EEN LELIETAK IN DE HAND. COLLECTIE RIJSMUSEUM.

> PARADIESGÄRTLEIN VAN EEN ONBEKENDE NEDERRIJNSE MEESTER. AFBEELDING WIKICOMMONS.

> **Carla Oldenburger**
www.oldenburgers.nl

Welke planten stonden in middeleeuwse kasteeltuinen?¹ De belangrijkste informatiebron is het zogeheten *Capitulare de villis vel curtis imperialibus* ('verordening betreffende de keizerlijke hoven') van Karel de Grote uit het jaar 812. Daarin wordt het volgende verordonneerd: 'wij willen dat men in de [keizerlijke] tuinen alle kruiden [voorrudig] heeft'. Dan volgen er 73 kruiden en sierplanten en zeventien bomen.² Het gaat vooral om nuttige planten, zoals medicinale kruiden, kleurstofplanten zoals meekrap voor rode verfstof, groenten, keukenkruiden en fruitbomen. Voorbeelden van medicinale kruiden zijn: blauwe iris, witte lelie, roos, vogelmelk, boerenwormkruid, kattenkruid, vrouwenmantel, slaapbol, heemst en stokroos. We komen cultuurplanten tegen uit alle delen van Europa, want de kastelen en hoven van Karel de Grote lagen over heel Europa verspreid: in Frankrijk, de Nederlanden, Spanje en delen van Oostenrijk, Slovenië, Italië, Tsjechië, Polen en Duitsland. Dankzij de lijst weten we welke groenten aan die hoven gegeten werden: salie, augurk, meloen, bonen, sla, raket, tuinkers, watermunt, andijvie, biet, snijbiet, peen, pastinaak, tuinmelde, koolrabi, kool, ui, prei, radijs, sjalot en knoflook, artisjok en kapucijners.

Tegenwoordig kookt men graag met oude recepten en daarom zijn ook de keukenkruiden interessant om te noemen: komijn, rozemarijn, karwij, dragon, anijs, peterselie, selderie, lavas, dille, venkel, zwarte mosterd, bonenkruid, kruisemunt, koriander en kervel. In de *Capitulare* ontbreken opvallend genoeg loofbomen en besdragende struiken, zoals aalbes, kruisbes en zwarte bes. Wel worden genoemd de den, laurier, appel, peer, pruim, mispel, tamme kastanje, perzik, kwee, hazelnoot amandel, moerbeij, vijg, noot en kers. Bijna dezelfde soorten komen we tegen in de kloostertuinen van die tijd. In het gedicht *Hortulus* bezingt de abt van het Benedictijner klooster Reichenau in de Bodensee, Walahfried Strabo (808-849) zijn kruiden- en plantentuin.³ Er komen slechts enkele sierplanten voor in het *Capitulare*. Deze hadden weliswaar ook medicinale eigenschappen, maar werden voornamelijk gekweekt vanwege hun religieuze beteke-

1 Zie voor meer informatie: H. Fischer, *Mittelalterliche Pflanzenkunde* (München 1929); L. Behling, *Die Pflanze in der Mittelalterlichen Tafelmalerei* (Weimar 1957).

2 Een volledige lijst van planten is hier te vinden: https://de.wikipedia.org/wiki/Capitulare_de_villis_vel_curtis_imperii#Liste_der_Pflanzen.

3 Vincent Hunink, vert, *Hortulus: de kloostertuin van Walahfried Strabo* (Warnsveld 2004).

nis, omdat mensen deze planten kenden van de schilderijen in de kerk en omdat ze op het altaar gebruikt werden om onder andere de deugden van de Heilige Maria en van de Heilige Geest aan te duiden.

Mijn *Index Symbolicus*⁴ geeft een overzicht van planten (gerangschikt op Latijnse plantennaam) op schilderijen van de Vlaamse Primitieven uit de vijftiende en begin zestiende eeuw, gevolgd door hun symbolische betekenis en hun eventuele geneeskrachtige werking. Die betekenis is deels gebaseerd op de Benedictijner abdis Hildegard von Bingen (1098-1179). Van groot belang is ook de *Legenda aurea*, een bundeling van bekende legendes, samengesteld door Jacobus de Voragine, bisschop van Genua (overleden 1298). Gelezen door alle geleerde christenen, beïnvloedde dit boek in hoge mate de beeldende kunst. Er komen veel meer planten in voor dan in het *Capitulaire*, vooral niet-inheemse. Veel van deze planten hadden in de Middeleeuwen een symbolische waarde, bijvoorbeeld de Mariaplanten, symbolisch voor Maria's onschuld, vruchtbaarheid en goedertierenheid. Ook de eigenschappen van heiligen, engelen en martelaren werden door bloemen gesymboliseerd.

In de veertiende eeuw verschijnen de eerste kruidenboeken met beschrijvingen van geneeskrachtige planten. In de schilderkunst fungeren planten met een sterke geneeskrachtige werking als vaste begeleider (attribuut) van Maria en andere heiligen, terwijl een

asymmetrische plant zonder geneeskrachtige werking tot duivelsplant degradeert. De uitverkoren planten zijn planten die Christus zelf heeft genoemd, naast planten die helende krachten bezitten, een karakteristieke verschijning hebben en waarbij de kleur een belangrijke rol speelt. Wit is het symbool van de maagdelijkheid, de waarheid en de naastenliefde; blauw duidt op kuisheid, onschuld en oprechtheid; geel heeft de betekenis van bitterheid en rood is de kleur van de goddelijke liefde.

Vanaf de eerste helft van de vijftiende eeuw worden planten op schilderijen zeer naturalistisch en dus herkenbaar weergegeven. Dat is bijvoorbeeld goed te zien op Aanbidding van het Lam Gods, door Hubert en Jan van Eyck en het Paradiesgärtlein van een onbekende Nederrijnse meester. Afgebeeld zijn de akelei, goudsbloem, Lelietje van Dalen, tuinanjer, aardbei, witte en blauwe iris, witte lelie, gewone sleutelbloem, rode roos, klaver en viooltje. De tuinanjer is symbool voor het lijden van Christus en voor de liefde. Het witte aardbei-bloemetje staat voor rechtvaardigheid en onschuld, terwijl de driedelige bladeren de Drie-eenheid symboliseren. De witte lelie was in de Oudheid het symbool en het attribuut van Venus. In christelijke symboliek staat ze voor de vreugde van het paradijs en vertegenwoordiger der hemelen en vooral Maria's reinheid, kuisheid en schoonheid. Soms wordt de lelie in die betekenis in de Noordelijke schilderkunst vervangen door een witte of blauwe iris. Tenslotte is de roos, oorspronkelijk ook een symbool van Venus, wordt in de christelijke beleving het symbool voor de liefde van God, voor het leven en de overwinning. ■

⁴ Opgenomen in Carla S. Ebbers, 'De plant op middeleeuwse schilderijen van Noord- en Zuid-Nederlandse Meesters', ongepubliceerde doctoraalscriptie Utrecht 1966.

advertentie

**MAKELAARS EN TAXATEURS O.Z.
VOOR BIJZONDERE KASTELN EN BUITENPLAATSEN**

Deskundig en advies bij:

- Aan / verkoop
- Aan / verhuur
- Taxatie en waardering

Informeer vrijblijvend
naar onze voorwaarden
en tarieven.

**ALARD
VAN DER
VARST**
MAKELAARS & TAXATEURS O.Z.

T +31 (0)475 40 70 44 · WWW.ALARDVANDERVARST.NL

NIEUWE VRAGEN OVER OUDE HUIZEN

PROTOMUSEAAL BEZOEK AAN KASTELEN EN BUITENPLAATSEN, ZESTIENDE TOT NEGENTIENDE EEUW

> LYME PARK, CHESHIRE. HIER ZIJN DELEN VAN PRIDE & PREJUDICE OPGENOMEN. FOTO WIKICOMMONS.

GEÏNSPIREERD DOOR...

In deze nieuwe serie leggen enkele vooraanstaande Nederlandse deskundigen op het gebied van kastelen en buitenplaatsen uit, welke onderzoeker, welk boek of welke bron een speciale inspiratiebron is gebleken in hun onderzoek. Dit keer Hanneke Ronnes.

> Hanneke Ronnes

Assistent-professor Universiteit van Amsterdam, Cultuurgeschiedenis van Europa

Veel van de kastelen en buitenplaatsen en de omringende tuinen en parken die nu nog bestaan zijn toegankelijk: als museum, als gemeentehuis of andere publieke instelling, als park of vanwege de jaarlijkse monumentendag dan wel kastelendag.

Deze 'democratisering' van elitewoningen is een relatief recent verschijnsel. Eeuwenlang waren deze gebouwen voor de gewone man of vrouw letterlijk verboden terrein. Dat wil echter niet zeggen dat de gang naar kastelen en buitenplaatsen vanuit een diepgewortelde interesse naar gebouw, tuin en collectie nieuw is. Sterker nog, kastelen en buitenplaatsen hebben sinds de middeleeuwen, en misschien daarvoor ook al, gefungeerd als 'protomusea'. Het fenomeen was vooral in de achttiende eeuw verrassend wijdverbreid. Dit tonen gastenboeken zoals die van landgoed Beekhuizen (een uit de periode 1790-95 en een uit de periode 1797-1800) die beide honderden namen van bezoekers bevatten.¹ Aangezien dergelijke bezoeken alleen in de zomer plaatsvonden, moet het in die maanden een komen en gaan zijn geweest van rijtuigen, mensen te paard en wandelaars. De meeste studies naar kastelen en buitenplaatsen gaan over de militair-historische hoogtijdagen van het kasteel, over de bouw- of kunsthistorie of over de eigendomsgeschiedenis. Een cultuurhistorisch of, nog specifiek, erfgoedperspectief dat de historische fascinatie met kastelen en buitenplaatsen blootlegt, heeft nog maar weinig aandacht gekregen. Vanuit mijn onderzoek naar egodocumenten – memoires, dagboeken, brieven en reisverslagen – raakte ik zelf enige jaren geleden geïnteresseerd

in de kasteel- en buitenplaatstour, die regelmatig ter sprake komt in deze bronnen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Hoe werden dergelijke bezoeken georganiseerd terwijl het huis bewoond werd? Hoe waardeerden bezoekers de huizen en parken in de loop van de tijd, en welke maatstaven werden hierbij gehanteerd? Veranderde de canon van niet te missen plekken in de loop der tijd, en zo als ja, waarom? Hoe verhiel de interesse in het oude kasteel zich ten opzichte van de nieuwe buitenplaats? Wie leidde de bezoekers rond en wat werd getoond en wat juist niet?

De huidige stand van wetenschap van kastelen en buitenplaatsen heeft bij een beperkt aantal aspecten van deze sites als protomusea stilgestaan. Vanuit een kunsthistorisch perspectief is aandacht besteed aan de rariteitenkabinetten en de schilderijencollecties die veel van de Europese paleizen, kastelen en buitenplaatsen rijk waren en die veelal gezien worden als de voorloper van het kunstmuseum. Ook de romantische *ruin sensation* en waardering voor *picturesque* dan wel sublieme tuinen en parken zijn regelmatig onderwerp van onderzoek. Integrale studies naar de historische fascinatie voor kastelen en buitenplaatsen bestaan

¹ Jan Holwerda, 'De gastenboeken van Beekhuizen, Rhederoord en Biljoen', *Ambt & Heerlijkheid van de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal*, (te verschijnen in 2016).

niet of nauwelijks. Voor wat betreft Frankrijk is het onderwerp behandeld vanuit het perspectief van een bezoek aan het hof zoals *Voyageurs étrangers à la cour de France* (1589-1789) uit 2014, of staat slechts een gebouw centraal zoals Les Délices in *Voltaire's British Visitors* uit 1967.² In Nederland en België hebben onderzoekers naar historische reiscultuur, zoals Anna Frank-Van Westrienen (*De groote tour: Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, 1983) en Gerrit Verhoeven *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites* (1600-1750) (z.p. 2009), zijdelings aandacht besteed aan het bezoek aan kastelen, paleizen en buitenplaatsen, als één van de vele bezienswaardigheden en *lieux de mémoire* op grand tour of plezierreis.

De eerste associatie bij het fenomeen van het kasteel of de buitenplaats als protomuseum is niet zelden een scene uit de romans van Jane Austen of de *period drama's* gebaseerd op deze romans. Elizabeth Bennet in *Pride and Prejudice* bezoekt 'Pemberley', het landgoed van Mr. Darcy, waar zij en haar oom en tante worden rondgeleid door de *housekeeper*. De onverwachte terugkeer van Mr. Darcy en zijn daaropvolgende begeleide rondgang door huis en tuin, vormt een van de sleutelscènes. De verfilming van dit fictieve, vroeg-negentiende-eeuwse protomuseale bezoek aan Pemberley zorgde bijna twee eeuwen later voor een nieuwe gang naar dit erfgoed: een Droste-cacao-effect. Het huis dat in de zeer populaire 1995 BBC-versie van *Pride and Prejudice* symbool stond voor Pemberley, Lyme Park, wordt sinds die tijd overstroomd door bezoekers die als zogenoemde '*literary tourists*' of '*film tourists*' op zoek zijn naar locaties uit de serie. Net als Mr. Darcy doken vele mannelijke bezoekers in de vijver gelegen voor het huis, iets dat snel verboden werd nadat verschillende duikers ziek waren geworden door het vervuilde water. Een ander *period drama* dat wel genoemd wordt is *Brideshead Revisited*, de TV-serie uit 1981, gebaseerd op Evelyn Waugh's gelijknamige boek uit 1945. Charles Ryder, gespeeld door Jeremy Irons, was een geheel andere bezoeker van de big house dan Elizabeth Bennet. Bennet gaat Pemberley bekijken uit belangstelling; Ryder daarentegen gaat op bezoek bij het voorvaderlijk huis, Brideshead, van zijn vriend Sebastian Flyte, en raakt verknoopt met zowel het huis als zijn verschillende bewoners.

Het is niet zo verrassend dat het in beide gevallen Engelse voorbeelden van prototoerisme naar kastelen en buitenplaatsen betreft. Juist in Engeland worden deze elitewoningen gewaardeerd, verbonden als ze zijn aan het glorieuze verleden en aan de nationale identiteit ('*Englishness*'). Bovendien worden in Engeland – niet onbelangrijk – de meest succesvolle *period drama's* gemaakt. Ook het onderzoek naar het protomuseum is in Engeland het verst gevorderd en dat komt voornamelijk door één studie: *The Polite Tourist* van Adrian Tinniswood uit 1989. Tinniswood heeft eigenhandig een onderzoeksgebied geformuleerd en overtuigt in zijn analyse van de reeds eeuwenlange gang naar kasteel en buitenplaats, niet vanwege een militaire missie, een vriendschappelijke uitnodiging of vanwege zaken, maar uit interesse of nieuwsgierigheid. Het feit dat mensen die in de middeleeuwen kastelen frequenteerden, konden rekenen op de gastvrijheid (het *good lordship*) die hoorde bij het adellijke huis, betekende dat er al een *modus vivendi* bestond voor de ontvangst op kastelen en paleizen toen er een fascinatie voor deze huizen ontstond. Volgens Tinniswood was hier al sprake van in de zestiende eeuw. Reizigers – de pelgrimage voorbij – raakten hoe langer hoe meer

geïnteresseerd in '*secular relics*' zoals kastelen. Ook oudheidkundigen kwamen langs en inventariseerden, analyseerden, beschreven en tekenden de historische gebouwen. De rondgang of *progress* van Koningin Elizabeth die de vele nieuwe zogenoemde *prodigy houses* met haar gevolg aandeed, had eveneens een grotere hoeveelheid toeschouwers tot gevolg. Bezoekers in deze vroege fase wilden, aldus Tinniswood, graag uitzonderlijke of rare dingen zien, zoals een spiegel die aan diggelen zou vallen bij de dood van de koning.

Een eeuw later waren het kunstcollecties (met name schilderijen) en de architectuur zelf die mensen inspireerden tot een bezoek. Men deed zo inspiratie op voor het realiseren van een eigen huis; bovendien werden kasteelruïnes, paleizen en tuinen opgenomen in de beroemde *grand tour* naar Italië en Frankrijk. In alle gevallen gaat het om aanzienlijken: mensen met geld, tijd en aanbevelingsbrieven. In de achttiende eeuw veranderde dit niet, al werd de groep mensen die een dergelijk reisje kon maken wel groter. Er waren meer vermogende mensen en de reisomstandigheden verbeterden, waardoor het minder tijd kostte een kastelentour te maken. Daarbij groeide in Europa de interesse in de spiksplinter-nieuwe (neoclassicistische) architectuur.

Bezoekers kregen een steeds actievere rol toebedeeld: niet langer volstond het luisteren naar de gids en het bekijken van de collecties. Gewapend met hun *Claude glass*, dat – wanneer je er in keek – een schilderachtige blauwe waas legde over het landschap, ging men nu op zoek naar *picturesque* en sublieme vergezichten en ervaringen, bij voorkeur *loci* waar historische dan wel literaire hoogtepunten hadden plaatsgevonden. In de late achttiende eeuw bereikte het aantal bezoekers aan kastelen en buitenplaatsen een voorlopig hoogtepunt. Horace Walpole schijnt zich te hebben opgesloten in zijn slaapkamer op Strawberry Hill in Twickenham wanneer 'the plague' naderde: de hordes nieuwsgierige dagjesmensen. De collectie, de ligging van het huis tussen Hampton Court en Londen, de destijds ongewone neogotische stijl en ongetwijfeld de reputatie van de man Walpole, stonden garant voor een dusdanig grote hoeveelheid toeschouwers dat Walpole als een van de eersten overging tot een bezoekersreglement en een systeem met toegangsbewijzen. Het reglement luidde als volgt:

'Any person, sending a day or two before, may have a ticket for four persons for a day certain'.

'No ticket will serve but on the day for which it is given. If more than four persons come with a ticket, the housekeeper has positive orders to admit none of them'.

'Every ticket will admit the company only between the hours of twelve and three before dinner, and only one company will be admitted on the same day'.

'The house will never be shown after dinner; nor at all but from the first of May to the first of October'.

'As Mr Walpole has given offence by sometimes enlarging the number of four, and refusing that latitude to others, he flatters himself that for the future nobody will take it ill that he strictly confine the number; as whoever desires him to break his rule, does in effect expect him to disoblige others, which is what nobody has a right to desire him'.

'Persons desiring a ticket, may apply either to Strawberry Hill, or to Mr. Walpole's Berkeley Square, London. If any person does not make use of the ticket, Mr Walpole hopes he shall have notice; otherwise he is prevented from obliging others on that day, and thence is put to great inconvenience'.

'They that would have tickets are desired not to bring children'.

2 C. zum Kolk, J. Boutier, B. Klesmann en F. Moureau (red.), *Voyageurs étrangers à la cour de France* (1589-1789) (Rennes 2014) handelt over bezoekers aan het Franse hof in het algemeen en Versailles in het bijzonder; G. de Beer en A.M. Rousseau, *Voltaire's British Visitors* (Geneve 1967).

De museale infrastructuur die hier in een embryonische staat te herkennen valt uit de verwijzing naar toegangsbiljetten (en de locaties waar deze verkrijgbaar zijn) en openingstijden, ontwikkelde zich pas echt in de negentiende eeuw. Walpole voegde nog een aantal particuliere restricties – aantallen en type bezoekers (kinderen) – toe. Nog grotere bezoekersaantallen, onder meer door de opkomst van de trein, zorgden ervoor dat niet alleen openingstijden en toegangsbewijzen, maar ook brochures, plattegronden en professionele gidsen gemeengoed werden. De overgang van het informele protomuseum naar het geformaliseerde kasteelmuseum, leidde tot een ware revolutie: kastelen, paleizen en buitenplaatsen werden nu voor *iedereen* opengesteld. Deze gebouwen werden niet langer primair beschouwd als eigendom van een enkele vorst of adellijke familie, maar als collectief, nationaal erfgoed, niet toevallig op een moment dat veel huizen te duur werden voor de bewoners. Het idee van rentmeesterschap, de zorg voor historische gebouwen door publieke instellingen voor toekomstige generaties, kreeg nu gestalte. Tinniswood schetst deze revolutie, waarmee de lange aanloop tot het kasteelmuseum zoals we dat vandaag de dag kennen werd afgesloten, prachtig aan de hand van Hampton Court. Toen de laatste vorstelijke residenten en opzieners het paleis verlaten hadden, werd Hampton Court in 1841 opengesteld voor het publiek. In plaats van te kiezen voor een doordeweekse openstelling, was Hampton Court ook toegankelijk op zondag, waarmee voor het eerst ook *the masses*, die alleen op zondag vrij waren, toegang hadden. Onmiddellijk barste een stroom van protesten

los. Deze nieuwe bezoekers zouden stelen en het paleis bevuilen en vrouwen zouden er niet langer veilig zijn. Anderen kropen in de pen om het volk te verdedigen; hen viel op dat het zich juist bijzonder rustig en geïnteresseerd door het paleis bewoog. In Windsor Castle werd deze nieuwe toerist uit voorzorg wel verzocht 'not to disgust [the guide] by his ignorant jargon'. Tinniswood stelt dat het volk andere interesses had dan de traditionele, gegoede bezoeker van het kasteel of paleis. De eersten zouden meer geïnteresseerd zijn in historische anekdotes en de sfeer die deze elitewoningen ademden, dan in kunst en architectuur. Ogenscheinlijk is de huidige bezoeker van kastelen en buitenplaatsen, op zoek naar 'beleving', daarmee een erfgenaam van de nieuwe negentiende-eeuwse toerist, en niet van de gegoede bezoeker die in de eeuwen daaraan voorafgaand kastelen en buitenplaatsen bezochten. Sinds Tinniswood zijn boek schreef – alweer bijna twintig jaar geleden – is er in Engeland en daarbuiten, inclusief Nederland, nauwelijks een reactie verschenen. Een gemiste kans. *The polite tourist* vormt een uitstekend vertrekpunt voor een vergelijkende studie op basis van vragen als: bestond er in de Republiek ook een '*cult of the personality*' waarbij huizen of kastelen massaal bezocht werden vanwege een beroemde (voormalige) bewoner? In hoeverre speelde trots op het nationale verleden een rol bij het Nederlandse bezoek aan buitenplaatsen en kastelen? Of: welke rol speelde de romantiek in de beleving van de tuinen en parken in een land dat wel als onromantisch beschouwd wordt? Bronnen zijn er genoeg: nu nog vragen stellen en antwoorden zoeken. ■

> STRAWBERRY HILL HOUSE
IN 2012 NA RESTAURATIE.
HERKOMST FOTO
WIKIPEDIA.

> Yme Kuiper RU Groningen

Faculteit Letteren, Kunstgeschiedenis/Kenniscentrum Landschap

Vanuit Europees perspectief is Nederland een klein land – net als Denemarken. Wij hebben een monarchie, de Denen eveneens. In Nederland vinden we kastelen, buitenplaatsen en landgoederen; in Denemarken idem dito.

Als Nederlandse kenners naar het buitenland kijken, is dat toch eerst naar Engeland ('what else?'), en vervolgens naar Frankrijk of Duitsland. Misschien wijst een enkeling nog naar Italië (villa's) of de Baltische landen (landgoederen) – maar Denemarken, ho maar. DK dat is toch Legoland? Nou ja, de watermif in de haven van Kopenhagen, de sprookjes van Andersen, de filosoof Kierkegaard, en, niet te vergeten, *Borgen*.

Hé, nu zijn we er toch: *borgen* betekent 'burcht' en staat voor de Christiansborg in Kopenhagen. Het gebouw fungeert thans als het Deense parlement (*Folketinget*) en het departement (*Statsministeriet*) van de premier. De koninklijke familie gebruikt echter nog altijd verschillende delen van het paleis voor representatie. Inderdaad paleis, ooit koninklijk bezit. En niet eens zo oud; het dateert namelijk van het begin van de vorige eeuw. Het paleis was in 1884 weer eens afgebrand en zo verrees in 1906, in neo-barokstijl, de derde Christiansborg. Representatie, dat is waar het nu bij de monarchie zowel in Denemarken als in Nederland om draait. Vandaar dat de bezoeker zich in het voor het grote publiek geopende koninklijk deel van het paleis kan vergapen aan talloze, kennelijk gewilde *royalty gadgets*. Dat is een groot verschil met Nederland: wij maken graag grappen over

> FREDERIKSBORG. FOTO DANSK CENTER FOR HERREGÅRDSFORSKNING.

ons koningshuis (zie en hoor onze Haags sprekende koning in Lucky-TV, de afsluiter van DWDD). Dat is *not done* in Denemarken. Opvallend in aantal zijn de paleizen in Kopenhagen en omgeving, ooit de *power and pleasure houses* van het Deense koningshuis. Misschien qua aantal (niet qua allure) te vergelijken met Den Haag, maar niet met Amsterdam. We gebruikten in deze alinea veel Engelse woorden. Denen zijn beter in Engels dan Nederlanders. Vandaar.

Kort geleden bezocht ik Denemarken. Beroepshalve zogezegd. Vanuit dat land is namelijk het initiatief gekomen om Encounter op te richten: *the European Network for Country House and Estate Research*. Kort en goed: met professioneel, universitair ingebed onderzoek bruggen slaan tussen de werelden van geschiedenis en cultureel erfgoed. Van landschap tot en met interieur van historische huizen – te beginnen met Noord- en West-Europa, later uit te breiden naar andere zones in Europa. Universiteit en museum dicht bij elkaar brengen. Een mooi initiatief. Er is al een website. Wie inmiddels heel nieuwsgierig is geworden, gaat

> LEDREBORG. FOTO DANSK CENTER FOR HERREGÅRDSFORSKNING.

terstond de digitale snelweg op (via *Dansk Center for Herregårdsforskning*).

Hoezo kwam dit opmerkelijke initiatief vanuit Denemarken? Vanuit Gammel Estrup, zogezegd. Daarover gaat de rest van mijn verhaal. Tot 1926 was het in Jutland gelegen Gammel Estrup een adellijk landgoed met een historisch huis. Vier jaar later werd het *Herregårdsmuseet*, zeg het nationale Deense museum voor dit type van complexen (*manor* en *manor house* gebruiken de Denen zelf als vertaling). In het museum valt via steeds verschillend ingerichte kamers de geschiedenis van de Deense (land-) adel te volgen. Ook de geschiedenis van het personeel (op en rond het huis) komt ruim aan bod: hoe leefden en woonden ze? In het huidige Denemarken bestaan, afhankelijk van de definitie, ongeveer 730 van zulke voormalige 'heren'-landhuizen. Eigenlijk is landhuis een te kale aanduiding voor de betekenis van dit type van historische huizen in het verleden: een *power house*, annex agrarisch bedrijf, van een adellijke familie. Zoals John Erichsen en Mikkel Venborg Pedersen in *The Danish Country House* (Aarhus 2015) terecht schrijven: 'The [Danish] manor is clearly a historical phenomenon that has meant something in the past and still means something today, although what it means has changed repeatedly throughout history'. Ik haast me hier aan toe te voegen: dit besef zou ook in Nederland wat kastelen, buitenplaatsen en landgoederen betreft wel een diepere en bredere aandacht verdienen (ik kom er graag bij een volgende gelegenheid op terug). Zo was Gammel Estrup vanaf de late middeleeuwen (toen nog een omgrachte burcht) generaties lang in handen van de adellijke familie Brock. Begin zeventiende eeuw herbouwde een zekere Eske Brock, een protégé van koning Christiaan IV, het huis. Het was de tijd dat bouwen in de Hollandse renaissance stijl populair was in Denemarken; een eeuw later zou de barokstijl, via vooral het machtige koningshuis, haar invloed doen gelden. Genoemde Brocks beschikten over veel meer *manors* in Jutland. Na hen werd Gammel Estrup bezit van de eveneens adellijke, steenrijke familie Skeel, die het complex tot 1926 in stand hield. Nu is er ook het Deens agrarisch museum ondergebracht. En dat is nu precies

waar het om draait in de achteruitkijkspiegel: de vervlechting van de Deense adel met het agrarisch bedrijf. Wie een historische vergelijking wil maken voor de periode tussen 1500 en 1800 komt voor Nederland niet zozeer terecht in Holland (buitenplaatsen) of Gelderland (landgoederen met bossen), maar eerder bij Friesland en Groningen. Misschien geldt dit ook voor de negentiende eeuw, omdat er toen veel geld te verdienen viel bij adel en boeren in Denemarken en de noordelijke gewesten in Nederland, vanwege de vraag naar zuivel in de door de industrialisatiespurt sterk groeiende Engelse steden. Hier valt een geschiedenis van transnationale banden en commercialisering van de landbouw te vertellen en bijvoorbeeld te verbinden met het beheer van cultureel erfgoed dat een museale toekomst verdient. Daarmee zijn we terug bij *Encounter*. Waar anders moeten we zijn om voor dit type van 'Europees' cultureel erfgoed (hoe verscheiden ook qua geschiedenis en ontwikkeling) – op een internationaal platform – goed gefundeerde, wetenschappelijke kennis uit te wisselen en inspirerende ideeën te formuleren? Trouwens, door beter te kijken naar hoe zaken zich elders anders óf gelijkelijk ontwikkelden wordt het zicht op hoe het bij 'ons' ging (en gaat!) aanmerkelijk verscherpt. ■

> GAMMEL ESTRUP. FOTO DANSK CENTER FOR HERREGÅRDSFORSKNING.

BOEKEN

> door Fred Vogelzang

R. Meens en C. van Rhijn (red.), *Cultuurgeschiedenis van de middeleeuwen. Beeldvorming en perspectieven* (Zwolle 2015), ISBN 978 94 625 8047 3.

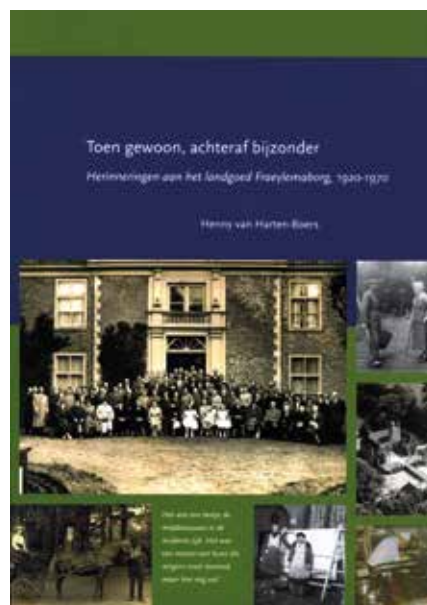
Op het omslag van dit standaardwerk prijkt een van de afbeeldingen uit een getijdenboek van de hertog van Berry met pontificaal in beeld een prachtig kasteel. Helaas komen kastelen niet als hoofdthema in deze bundel opstellen voor. De redactie wil het beeld van de middeleeuwen, zoals dat nog steeds opgeld doet in de massamedia en het onderwijs, nuanceren. Om niet te zeggen: sterk aanpassen. Daartoe is gekozen om een aantal thema's dat sterk met het traditionele beeld van de middeleeuwen wordt geassocieerd tegen het wetenschappelijke licht te houden. Het moet frustrerend zijn om te merken dat vele van die 'nieuwe' inzichten al decennialang in de academische wereld geaccepteerd zijn, zonder dat het veel invloed heeft op het populaire beeld of tot aanpassing van de schoolboeken heeft geleid. Voor kasteelliefhebbers zijn onderwerpen als de feodaliteit, ridders en toernooien, maar ook het hoofdstuk over het ontstaan van naties van belang. Dat feodaliteit als begrip al lang uit de gratie is, lijkt maar niet door te willen dringen tot het algemene publiek. Op school wordt het nog steeds aangeleerd, terwijl onderzoekers decennia geleden al aantoonde dat er zulke grote verschillen zijn – zowel in de tijd als geografisch – dat de bestaande theorieën over feodaliteit nooit meer geweest zijn dan dat. Dat heeft uiteraard gevolgen voor de kastelenkunde, waar in veel literatuur nog steeds van leenverhoudingen wordt uitgegaan en zodoende een maatschappijbeeld wordt geschetst dat achterhaald is. Het is natuurlijk wel jammer dat het zo mooi 'kloppend' idee van de feodale samenleving niet is opgevolgd door een nieuw eenduidig sociaal maatschappijbeeld. Dat zal één van de redenen zijn dat de oude ideeën zo'n lang leven beschoren blijkt: een mooi zwart/wit schema is gemakkelijker te onthouden. Dat is de tweede rode draad in deze bundel: de bestaande ideeën worden sterk genu-

anceerd of zelfs onderuit gehaald, maar daarvoor in de plaats komen veel minder strak geschetste alternatieven met veel onzekerheden. Dat komt natuurlijk overeen met 'de werkelijkheid', die ook niet goed in een hokje te passen valt, maar past ook in onze tijdgeest, waarin vele overtuigingen naast elkaar mogen bestaan en we een hekel hebben aan autoriteit.

Al komen kastelen op een aantal plaatsen zijdelings in de teksten voor, ze hebben blijkbaar niet de 'shortlist' van voor de middeleeuwen karakteristieke beelden gehaald bij de redactie. Dat biedt een uitdaging voor ons kastelenonderzoekers. Wat betekenen deze – al niet meer zo – nieuwe inzichten voor de rol van kastelen in de middeleeuwse samenleving? Zelfs dat laatste begrip moet worden genuanceerd: 'de middeleeuwen' zijn al evenzeer een constructie waar sterk aan getornd wordt in dit boek. Het is onvermijdelijk maar ironisch dat om deze term te *debunk*, hij toch in de titel van het boek prijkt.... Deze bundel is noodzakelijk voor ieder die zich in de periode tussen de Romeinse tijd (die veel verder doorloopt) en de renaissance (die lang niet zo belangrijk blijkt) wil verdiepen.

H. van Harten-Boers, *Toen gewoon, achteraf bijzonder. Herinneringen aan het landgoed Fraeylemaborg, 1920-1970* (Slochteren 2015), ISBN 978-90-804846-0-3.

De antirevolutionaire politicus Abraham Johan Thomassen à Thuessink van der Hoop erfde in 1867 het landgoed Fraeylemaborg van een tante. Het waren zijn nazaten die de borg gedurende de rest van de negentiende en twintigste eeuw in bezit hadden, totdat Jeanne en Louise van der Hoop in 1971 de inboedel lieten veilen en het huis aan een stichting verkochten. Voor deze publicatie zijn door de conservator van het huis, dat nu als museum in gebruik is, vele mensen geïnterviewd. Leden van de familie, personeel, pachters, lokale middenstanders en kennissen geven een gemêleerd beeld van het leven op de borg, de persoonlijke verhoudingen en de verschillende mensen die verbonden zijn geweest met dit Groningse goed. Het is vooral 'kasteelheer' Evert Jan van der Hoop (1875-1952) geweest die er voor heeft gezorgd dat Slochteren een echt familiehuis werd. Hij was burgemeester van Slochteren en van Sappemeer, waar de familie eveneens een huis bezat. Hij hield van antiek, was bepalend voor de inrichting van het huis en de dagelijkse gang van zaken

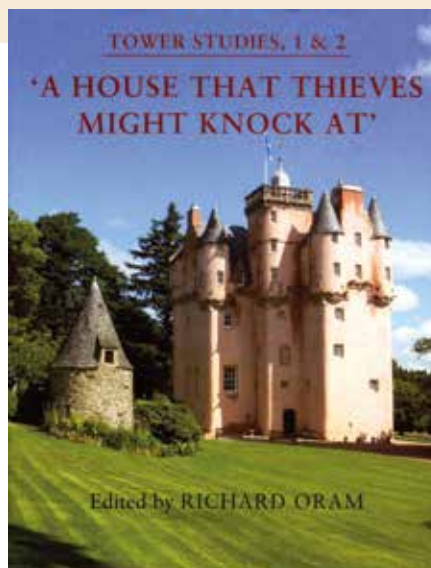

en leeft sterk voort in de herinneringen van zijn dochters Jeanne en Louise. Punctualiteit was voor hem cruciaal: er heerste een vast regime van slapen, eten en werken. Het gezin was sterk religieus: vader las 's ochtends en 's avonds als een echte pater familias voor vrouw, kinderen en personeel uit de Bijbel. Het is opvallend dat ergens tussen neus en lippen door wordt aangegeven dat dochter Jeanne 'alles aan de Rooms-katholieke kerk' naliet. Dat afkeren van de hervormde kerk komt voor de lezer als een grote verrassing. Zo zijn er wel meer zaken tussen de regels door te lezen die het beeld lijken te nuanceren, maar niet verder worden uitgewerkt.

De twee dochters konden het niet goed met elkaar vinden, maar hun persoonlijkheden worden genuanceerd beschreven in verschillende interviews. In veel opzichten geeft het boek een vertrouwd beeld: al gaat het niet om een adellijke familie, de levensstijl ligt daar dicht tegen aan. Zuinigheid met vlijt, zou het motto kunnen zijn. Niet teveel stoken, geen luxe, op de kleintjes letten. Misschien dat de vrijgevigheid van Jeanne daarom wat negatief wordt beoordeeld, het past niet in de 'ons bin zuinig' mentaliteit. De verhalen van de dienstmeisjes, misschien door de tijd van een nostalgisch waas voorzien, schetsen een beeld van hard werken maar ook van steun en een gevoel van saamhorigheid. Het was een minikosmos, waarin iedereen zijn rol had. Vergeleken met de huidige tijd was het zeker een 'bijzondere', want niet meer bestaande, wereld, maar in het licht van de geschiedenis passen deze herinneringen heel goed in die van vergelijkbare orale historiën.

R. Oram, ed., 'A House that Thieves might knock at': Proceedings of the 2010 Stirling and 2011 Dundee Conferences on 'the Tower as Lordly Residence' and 'the Tower and the Household'. Tower Studies 1 & 2 (Donington 2015), ISBN 978-1-907730-40-5.

Het bestuderen van 'woontorens' of 'towerhouses' is niet onproblematisch, zoals al bleek uit de NKS uitgave van vorig jaar over woontorens in Nederland. In de inleiding van deze bundeling van congresverslagen klinkt enige frustratie door over het feit,

dat inzichten over woontorens maar mondjesmaat doordringen in de algemene kastelenkunde en al helemaal niet tot een breder publiek. Ook wordt het verschijnsel woontoren vooral vanuit nationale optiek bestudeerd, terwijl vergelijkingen over landsgrenzen heen diepere inzichten zouden kunnen brengen. Bovendien 'verdwijnt' veel onderzoek omdat het nooit tot een officiële publicatie komt.

De meeste bijdragen in deze bundel hebben echter een nationale reikwijdte. Vooral Schotland en Ierland zijn ruim vertegenwoordigd. De Nederlandse woontorenspecialist Taco Hermans droeg aan beide conferenties een lezing bij en daarnaast zijn er artikelen over Polen, Engeland en Frankrijk. Het lastige is dat er woontorens in alle maten en soorten zijn. Soms is het een huis van een omhooggevalen handelaar of een lage edelman, soms een 'bijhuis' van een vorst. Sommige zijn zeer luxueus ingericht, andere lijken niet meer dan een veredelde uitkijktoren te zijn geweest. De militaire invalshoek bij het bestuderen van kastelen, die de redacteur aan het begin ter discussie stelt, wordt door sommige auteurs gebruikt om de ontwikkeling van woontorens in de tijd te plaatsen. De titel van deze bundel heeft daar ook

advertentie

Wonen in historie
Herenhuis

6 nummers
voor
€ 30,50

Abonnementenservice:
telefoon: 085 7600 237 (tijdens kantooruren)
• e-mail: abonnement@bcm.nl

www.bcm.nl/herenhuis

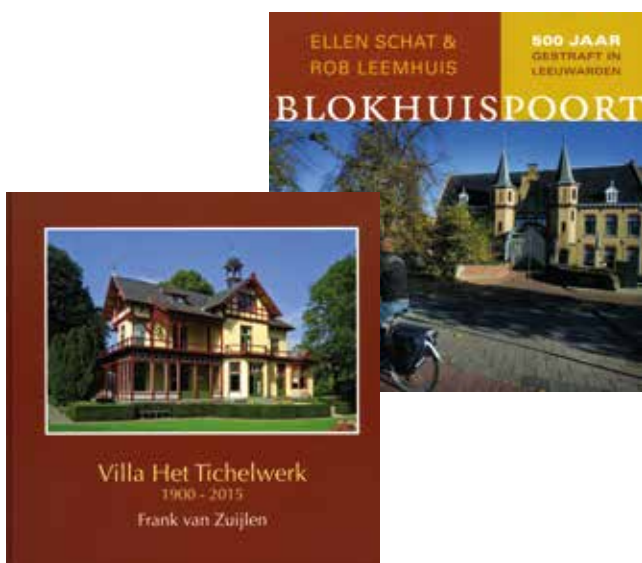
mee te maken: de meeste woontorens zijn niet geschikt om een leger tegen te houden, maar rondtrekkende dieven worden buiten de deur gehouden.

Gillian Eadie redeneert andersom in haar bijdragen: ze gaat eerst op zoek naar de functies die een mogelijke bewoner tot de bouw van een huis hebben aangezet en houdt vervolgens de bouwkundige resten tegen het licht van dat gebruik. Is het huis wel geschikt voor bewoning, verdediging of representatie? Dat geeft soms aardige inzichten. Het werkelijke 'gebruik' van woontorens is echter lastig uit de bronnen af te leiden, zoals Hermans aantoonde in zijn artikel over Polanen. Opgravingen van met name de slotgracht geven inzicht in eetgerei en voedselbereiding van verschillende constructies op het kasteleiland van Polanen. Hij heeft daar het geluk dat de toren, een hal en een bijgebouw ruimtelijk relatief ver van elkaar gelegen zijn, waardoor de opgravingsvondsten redelijk betrouwbaar aan een bepaalde locatie zijn toe te schrijven.

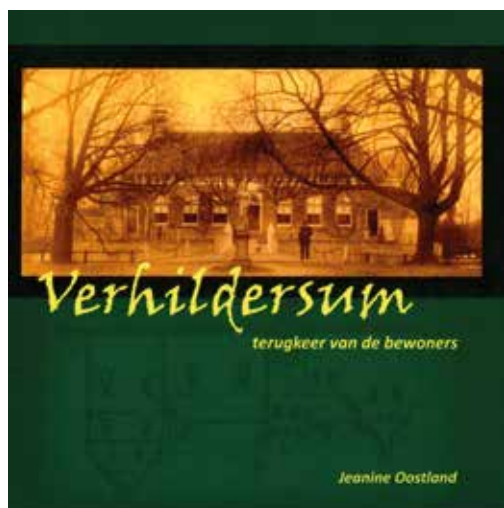
Veel bijdragen lijken te duiden op vooral een representatieve functie van een *towerhouse*, met als hoofdgebruik vaak bewoning door een familie. Er is niet veel plek voor personeel en de indeling van zo'n toren lijkt te wijzen op een streven naar privacy. Bepaalde delen zijn duidelijk minder openbaar toegankelijk dan andere. Toch gaat dit niet op voor alle beschreven gebouwen. Dat komt ook omdat de term woontoren of *towerhouse* toch erg ruim genomen wordt. Zo lijkt de opname van bijdragen over donjons te impliceren dat dit ook 'woontorens' zijn, met als hoogtepunt de uitgebreide beschrijving van het prachtige Welshe kasteel Raglan. De toren daar maakt niet alleen, zoals ook andere torens, integraal deel uit van een veel groter kasteel, hij is ook van een formaat dat niet te vergelijken is met een 'gewone' Ierse of Nederlandse woontoren. Het gebruik, de inrichting en de uitstraling is navenant anders.

Inmiddels zijn er al vervolgbijeenkomsten geweest van dit woontorengeselschap. Door droevige omstandigheden zijn daarvan nog geen verslagen beschikbaar. Hopelijk lukt het om na verloop van tijd tot een synthese van al deze studies te komen en zo te concluderen of het mogelijk is om van 'de Europese woontorens' te spreken of dat dit verschijnsel toch anders benaderd moet worden.

Deze twee uitgaven bevinden zich aan de rand van het werkgebied van de NKS. Een blokhuis is een kleine versterking, vaak van hout, die een weg of waterweg bewaakt, volgens de Dikke Van Dale. Blokhuisen zijn vaak tijdelijke bouwsels, die na enige maanden of jaren weer worden afgebroken en daarom lang niet altijd geografisch te traceren zijn. Een blokhuis kan echter ook de term zijn voor een gevangenis. Het Leeuwarder blokhuis werd in de vijftiende eeuw gebouwd als een dwangburcht, een klein neefje van misschien wel de beroemdste dwangburcht in Nederland, het Utrechtse Vredenburg. Vergeleken met die laatste was het Blokhuis van Albert van Saksen dan ook een bijgebouwtje. De Leeuwarder variant lag op een eigen omgracht eiland en bestond behalve uit een hoofdgebouw uit enkele torens, wachthuizen en kazernes. Net als Vredenburg probeerde de bevolking dit gehate symbool van onderdrukking na de aftocht van de Spanjaarden aan het einde van de zestiende eeuw af te breken, maar in Friesland werd het gebouw door de stad overgenomen om daarna eeuwenlang als gevangenis gebruikt te worden. Tot onlangs heeft het die functie behouden: de bajes in Leeuwarden was zelfs lange tijd de plek waar de zwaarste mannelijke criminelen in ons land werden opgeborgen. De in het boek opgenomen verslagen van die opsluiting geven vooral aanleiding tot medelijden. Is een blokhuis uiteindelijk een soort kasteel, al komen blokhuisen in het standaardwerk van Janssen et al, *Duizend jaar kastelen in Nederland*, nauwelijks aan de orde, Het Tichelwerk, onderwerp van de tweede monografie, is zeker geen 'echte' buitenplaats. De naam is afgeleid van het feit dat op die plek in de negentiende eeuw een steenbakkerij stond. De eigenaar daarvan, Jacob Douwe van der Goot, liet er een huis bouwen. Het aftichelen van de gronden leidde onder meer tot het ontstaan van grote waterpartijen. Het huis kwam in handen van de familie Stork, ondernemers uit de omgeving, die door Dirk Watzee een grote tuin lieten aanleggen, waardoor het huis deel ging uitmaken van een landgoed. De Storks lieten vervolgens het oude huis afbreken. Een zoon van de oude steenbakker ontwierp rond 1900 een moderne luxe villa in chaletstijl. Deze villa vervulde dezelfde functie als een hoofdhuis op een buitenplaats: een aangenaam verblijf buiten de stad voor een rijke familie. De kamers werden in verschillende neostijlen ingericht: de herenkamer ademde met zijn gebrandschilderde ramen en kunstwerken een zeventiende-eeuwse sfeer, de hal en de trap waren met Jugendstil- en art nouveau motieven versierd, de studeerkamer was neogotisch. Ook in het park verrezden bouwsels als een theekoepel, een koetshuis en een tuinhuis. Toen na de Eerste Wereldoorlog de villa onrendabel bleek, werd hij verhuurd en jarenlang gebruikt als pension. Zoals zoveel buitens kreeg Het Tichelwerk een religieuze functie, toen een groep fraters het huis betrok. Op de eerste verdieping werd een kapel ingericht. Veel paters waren actief in het onderwijs en de villa werd later zelf ook onderdeel van een onderwijsinstelling. Aanleiding voor dit gedenkboek is het feit, dat het gebouw nu wordt afgestoten omdat de lerarenopleiding die er gevestigd was, na een fusie zal verhuizen. De geschiedenis van deze villa loopt parallel met die van vele andere buitens. In veel opzichten is, behalve de aanduiding 'villa' en de wat geringere omvang van het gebouw, hier sprake van een typische buitenplaats. Bij de NKS houden we vaak het jaar 1900 aan als grens: niet omdat daarna geen 'buitenplaatsen' meer gebouwd zouden zijn, maar uit praktische overwegingen. De grote villa's en landhuizen die daarna gebouwd worden, zijn weliswaar niet altijd fundamenteel te onderscheiden van de oudere buitenplaatsen, maar in zulke grote getale gebouwd en in andere maatschappelijke omstandigheden, dat hier sprake is van een afgezonderd onderzoeksgebied.

Ellen Schat en Rob Leemhuis, *Blokhuispoort. 500 jaar gestraft in Leeuwarden* (Leeuwarden 2008), ISBN 978 90330 07552; Frank van Zuijlen, *Villa Het Tichelwerk 1900-2015* (z.p. 2015), ISBN 978 94 6213 015 9.

Jeanine Oostland, *Verhildersum terugkeer van de bewoners* (De Marne 2015), ISBN 978-90-824049-0-6

De borg Verhildersum in de provincie Groningen is sinds 1953 eigendom van de gemeente, nadat de laatste particuliere eigenaar het huis wegens de hoge kosten niet aan zijn kinderen wenste na te laten. Het heeft een museale functie. De ondertitel van deze geschiedenis is daarom ietwat bevreemdend: er keren geen bewoners terug, wel doet de auteur verslag van de diverse families die sinds de vijftiende eeuw het huis hebben bewoond. Verhildersum is rond 1400 een van de honderden steenhuizen in de Ommelanden en Oldambten. Het huis dankt zijn naam aan Aylcko Onsta Ferhilderma, hoewel de naam Onsta ook verband houdt met de Onstaborg. De auteur geeft niet helemaal aan hoe de relatie ligt, maar de Onsta's hebben lange tijd beide huizen in bezit. De Onstaborg heeft de rol van hoofdhuis. In Groningen heerste strijd tussen twee facties en de Onsta's kiezen consequent voor de anti-Groningse (dat is anti-stadse) partij. Dat zorgt er voor dat in gewapende conflicten hun huizen af en toe flink te

lijden hebben. Zo moet begin zestiende eeuw Verhildersum min of meer vanaf de fundamenteen nieuw worden opgetrokken. Aan het einde van de eeuw trouwt erfgename Hidde Onsta met een Tjaarda van Starkenborgh. Deze van oorsprong Friese familie zal het huis lange tijd in bezit hebben. Sommige Tjaarda's volgen een militaire carrière, anderen zetten hun talenten in voor een bestuurlijke loopbaan. De erfopvolging van het huis verloopt niet altijd zonder strijd. In het midden van de achttiende eeuw komt Verhildersum in handen van Margaretha Bouwina, getrouwd met een Rengers. Zij gaat het huis niet zelf bewonen maar poogt het te verhuren. Dat leidt uiteindelijk tot verkoop naar een andere tak van de Tjaarda's, die er evenmin wonen. Het huis raakt daardoor in verval en wordt deels afgebroken en verbouwd. Na de Frans-Bataafse periode blijven Tjaarda's van Starkenborghs eigenaar, maar vanwege een testamentaire bepaling voegt men Stachouwer aan de familienaam toe. Verhildersum blijft een ondergeschikte rol spelen binnen de familie en wordt af en toe verhuurd. Uiteindelijk leidt dat tot verkoop in 1822 aan de notaris Hendrik van Bolhuis. Hij en zijn nazaten gebruiken de borg als zomerverblijf. Een aantal boedelinventarissen geeft inzicht in de inrichting van de borg op bepaalde momenten: toen Verhildersum overging naar de familie Frima in 1915 zijn daarvan ook vele foto's gemaakt, die een aardig inkijkje geven. Het boek poogt de geschiedenis van Verhildersum te plaatsen in een breder kader van Groningse geschiedenis. Dat is toe te juichen, maar blijkbaar speelde er tegelijkertijd een sterke beperking aan de omvang. Dat zorgt er voor dat zaken vaak erg summier en daardoor niet altijd helemaal begrijpelijk in de tekst zijn gebracht. Ook probeert de auteur vele begrippen binnen de lopende tekst uit te leggen. Opnieuw een loffelijk streven, maar een methode die de leesbaarheid niet ten goede komt. De tekst is vaak overladen met namen en korte verwijzingen naar niet altijd duidelijke gebeurtenissen. Het is een mooi vormgegeven boek dat echter te veel tegelijk wil. Veel bronnen worden uitgebreid geciteerd, veel details verdringen elkaar om aandacht en de grote lijn gaat helaas in dat geweld af en toe ten onder.

advertentie

8X BUITENLEVEN

Word nu abonnee of geef cadeau!

Ga naar
www.buitenleven.nl/abonneren
 e-mail naar **abonnement@bcm.nl**
 of bel **085-7600237**
 (ma-vrij, 8:30-12:30 uur, lokaal tarief)

voor
€ 41,15
 incl. welkomst-
 geschenk!

"Vlak voor de oorlog huisden er Nederlandse soldaten in Oud-Poelgeest, tijdens de oorlog Duitse en na de oorlog Canadese. Later werd het kasteel verhuurd aan studentenverenigingen. Dat weet ik nog uit eigen ervaring in 1961. Het kasteel verkeerde toen in een deplorabele toestand.

De eigenaar, gemeente Oegstgeest, besloot in 1986 het kasteel te verkopen. Dat deed een aantal Leidenaren dermate pijn, dat zij besloten een beheerstichting in het leven te roepen om het kasteel en landgoed te behouden voor de regio. Terecht, want het is een groene oase midden in de drukke Randstad.

Het kasteel ziet er na de restauratie van 2012 mooier uit dan ooit. Vanuit cultuur-historisch perspectief is de 'Drakenzaal' in eclectische stijl het meest waardevol, deze zaal is een van de mooiste trouwlocaties in de regio. Maar voor mijzelf is de bij het kasteel borende kapel even dierbaar. Dat is het onderkomen van de vrijwilligers, waar ik er een van ben."

Prof. dr. H.J.M. Völker-Dieben
voorzitter stichting Erfgoed Oud-Poelgeest

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar